

İNSAN&İNSAN

BİLİM KÜLTÜR SANAT VE DÜŞÜNCE DERGİSİ
JOURNAL OF SCIENCE CULTURE ART AND THOUGHT

YIL/YEAR: 10 SAYI/ISSUE: 35 KIŞ/WINTER 2023 ISSN: 2148-7537

POST-PANDEMİK TOPLUM POST-PANDEMIC SOCIETY

MAKALELER / ARTICLES

DOĞA BAŞAR SARIİPEK / GÖKÇE CEREV /
EMİNE ELİF AYHAN

*İşgücü Piyasasında Pandemi Sonrası “Yeni Normal”: Hibrit Çalışma ve İş-
Yaşam Dengesi*

*The Post-Pandemic “New Normal” in the Labor Market; Hybrid Work and
Work-Life Balance*

MELİKE ATAY POLAT / SUZAN ERGÜN

*COVID-19 Pandemisi Türkiye’nin Yeşil Büyüme Göstergeleri Bakımından
OECD Karşısındaki Performansını Değiştirdi mi?*

*Has the COVID-19 Pandemic Changed Turkey’s Performance Against The
OECD in Regards to Green Growth Indicators?*

BANU SAYINER

*Pandemi Sonrası Toplumda Belirsizliğe Tahammülsüzlüğün Psikolojik
Etkileri*

*Psychological Effects of Intolerance of Uncertainty in the Post-pandemic
Society*

İNSAN&İNSAN

BİLİM KÜLTÜR SANAT VE DÜŞÜNCE DERGİSİ

JOURNAL OF SCIENCE CULTURE ART AND THOUGHT

Hakkında

İNSAN&İNSAN Bilim Kültür Sanat ve Düşünce Dergisi yılda iki kez elektronik olarak yayımlanan erişime açık, çift-terafı kör hakemli uluslararası bir dergidir. Kış ve Yaz sayıları Ocak ve Temmuz aylarında yayımlanır.

İNSAN&İNSAN Bilim Kültür Sanat ve Düşünce Dergisi Sosyal Bilimler ve İnsani Bilimler alanlarında özgün makalelere yer veren çok-disiplinli tematik bir dergidir. Dergiye gönderilen bir makalenin değerlendirme sürecine alınması için, sayı konusuyla doğrudan ilgili olması, bilimsel ölçütleri ve kalite standartlarını, Etik İlkeler ve Yayın Politikası ile Yayın Koşullarını sağlaması gerekir. Makalelerin hakem sürecine alınması uluslararası yayın kurulunun ön değerlendirmesine bağlıdır.

Dizin ve veritabanları

İNSAN&İNSAN Dergisi TÜBİTAK ULAKBİM Sosyal ve Beşeri Bilimler Veri Tabanı (SBVT) TR DİZİN, Index Copernicus, EBSCO, DOAJ, ERIH PLUS (European Reference Index for the Humanities and Social Sciences), BASE (Bielefeld Academic Search Engine), OAJI, Google Scholar Index ve Türk Eğitim İndeksi tarafından taranmaktadır. Dergimizde yayımlanan makaleler Dergipark Akademik altyapısında dijital olarak arşivlenmektedir.

About

İNSAN&İNSAN Journal of Science, Culture, Art and Thought is an open access double blinded peer reviewed international journal which is published biannually. Winter and Summer issues are published in January and July respectively.

İNSAN&İNSAN Journal of Science, Culture, Art and Thought is a multidisciplinary journal that includes original articles in the fields of Social Sciences and Arts and Humanities. In order for an article to be included in the evaluation process, it must be directly related to the theme of the issue, and meet the scientific criteria and quality standards of the journal, Ethical Principles and Publication Rules. The receipt of the articles into the double-blinded referee process depends on the preliminary evaluation of the international editorial board. The papers sent to the journal are reviewed by two anonymous referees minimum after the preliminary evaluation of the editorial board.

Indexes and databases

İNSAN&İNSAN is indexed by TÜBİTAK ULAKBİM Sosyal ve Beşeri Bilimler Veri Tabanı (SBVT) (Social Sciences and Humanities Database) TR DİZİN, Index Copernicus, EBSCO, DOAJ, ERIH PLUS (European Reference Index for the Humanities and Social Sciences), BASE (Bielefeld Academic Search Engine), OAJI, Google Scholar Index and Türk Eğitim İndeksi (Turkish Education Index). The articles published in the Journal are archived digitally in the Dergipark Akademik infrastructure.

İNSAN&İNSAN, Yıl/Year: 10 Sayı/Issue: 35 Kış/Winter 2023

ISSN : 2148-7537

Elektronik Yayın Adresi : www.insanveinsan.org

İletişim / Contact: editor@insanveinsan.org

Sahibi ve Yayıncı / Owner and Publisher:

Okur Yazar Derneği / Literacy Association

Adres / Address: Adnan Menderes Bulvarı Emlak Konutları C1 Blok No: 82/4 Karagömrük

34091 Fatih, İstanbul, Türkiye

Website: <https://www.okuryazar.org.tr>

İletişim / Contact: info@okuryazar.org.tr

Editör Kurulu / Editorial Board

Prof. Ebubekir Ayan (ph.D.)

Kocaeli University, FEAS, Department of Business Administration, Umuttepe Yerleşkesi, 41380, İzmit, Kocaeli, **Turkey**.

Bio: <https://avesis.kocaeli.edu.tr/bekir.ayan>

E-mail: bekir.ayan@kocaeli.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8782-2159>

Prof. H. Emre Bağce (ph.D.)

Marmara University, Faculty of Communication, Department of Journalism, Göztepe Yerleşkesi 34722 Kadıköy, İstanbul, **Turkey**.

Bio: <https://avesis.marmara.edu.tr/emre.bagce>

E-mail: emre.bagce@marmara.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6532-7336>

Assoc. Prof. Valentina Franca (ph.D.)

University of Ljubljana, Faculty of Public Administration, **Slovenia**.

E-mail: valentina.franca@fu.uni-lj.si

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9220-2077>

Assoc. Prof. Harun Kırılmaz (ph.D.)

Sakarya University, Faculty of Business, Department of Health Administration, Esentepe Campus 54187 Serdivan, Sakarya, **Turkey**.

Bio: <https://hkirilmaz.sakarya.edu.tr>

E-mail: hkirilmaz@sakarya.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6055-6826>

Asst. Prof., Gábor Mélypataki (ph.D.)

University of Miskolc, Faculty of Law, Department of Agricultural and Labor Law, H-3515 Miskolc-Egyetemváros, **Hungary**.

Bio: https://jogikar.uni-miskolc.hu/melypataki_gabor

E-mail: melypataki.gabor@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0359-6538>

Assoc. Prof. Doğa Başar Sariipek (ph.D.)

Kocaeli University, FEAS, Department of Labor Economics and Industrial Relations, Umuttepe Yerleşkesi, 41380, İzmit, Kocaeli, **Turkey**.

Bio: <https://avesis.kocaeli.edu.tr/sariipek>

E-mail: sariipek@kocaeli.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3525-5199>

Assoc. Prof. Brigita Stanikūnienė (ph.D.)

Kaunas University of Technology, Panevežys Faculty of Technologies and Business, Technologies and Entrepreneurship Competences Centre, 37164 Panevežys, **Lithuania**.

E-mail: brigita.stanikuniene@ktu.lt

Assoc. Prof. Magdolna Vallasek (ph.D.)

Sapientia Hungarian University of Transylvania, Department of Law, Cluj-Napoca, **Romania**.

<http://ccsn.uni-nke.hu/members/dr-magdolna-marta-vallasek>

E-mail: mvallasek@kv.sapientia.ro

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4745-2218>

Genel Yayın Yönetmeni / Editor in Chief

Dr. Ali Mınarlı (ph.D.)

Marmara University, Faculty of Communication, Department of Journalism, Göztepe Yerleşkesi 34722 Kadıköy, İstanbul, **Turkey**.

<https://avesis.marmara.edu.tr/ali.minarli>

E-mail: ali.minarli@marmara.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5821-1324>

Editörler / Editors

Dr. Buşra Erimli (ph.D.)

University of Tehran, Faculty of Law and Political Science, Enghelab Ave, 16th Azar St, Tehran, Iran.
E-mail: busraerimli88@ut.ac.ir

Lect. Alparslan Erimli

Giresun University, Faculty of Education, Gaziler Mahallesi, Prof. Ahmet Taner Kışlalı Cad, 28200 Giresun, **Turkey**.

E-mail: alparslan.irimli@giresun.edu.tr

Res. Asst. Burçak Kadioğlu

Marmara University, Institute of Social Sciences, Göztepe Yerleşkesi 34722 Kadıköy, İstanbul, **Turkey**.
Bio: <https://avesis.marmara.edu.tr/burcak.kadioglu>
E-mail: burcak.kadioglu@marmara.edu.tr

Burcu Biter

Ph.D. Candidate, Marmara University, Institute of Social Sciences, Göztepe Yerleşkesi 34722 Kadıköy, İstanbul, **Turkey**.

E-mail: burcubtr94@gmail.com

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Banu Akdenizli
Northwestern University

Prof. Emre Ateş
İstanbul University

Prof. Artun Avcı
Marmara University

Prof. İsmail Aytaç
Fırat University

Prof. Bünyamin Bacak
Çanakkale Onsekiz Mart University

Prof. Kaya Bayraktar
Yalova University

Prof. Filiz Aydoğan Boschele
Marmara University

Prof. Güven Büyükbaykal
İstanbul University

Prof. Yüksel Dede
Gazi University

Prof. Nesrin Kula Demir
Afyon Kocatepe University

Prof. Adem Doğan
Cumhuriyet University

Prof. Barış Doster
Marmara University

Prof. Can Erbil
Boston College

Prof. Ebru Gülbuğ Erol
Alanya Hamdullah Emin Paşa University

Prof. Kazım Özkan Ertürk
Düzce University

Prof. Ayhan Gençler
Trakya University

Prof. Ayşen Akkor Gül
İstanbul University

Prof. Burcu Kümbül Güler
Dokuz Eylül University

Prof. Uğur Gündüz
İstanbul University

Prof. Muhsin Halis
Kocaeli University

Prof. Esra Hatipoğlu
Nişantaşı University

Prof. Gülcan Işık
Gazi University

Prof. Metin Işık
Sakarya University

Prof. Özer Kanburoğlu
İstanbul Aydın University

Prof. Tolga Kara
Marmara University

Prof. Kutay Karaca
İstanbul Aydın University

Prof. Nazım Kartal
Sinop University

Prof. Emine Koyuncu
Marmara University

Prof. Mahmut Masca
Afyon Kocatepe University

Prof. Sadık Öncül
Cumhuriyet University

Prof. Birsen Örs
İstanbul University

Prof. Barış Özdal
Uludağ University

Prof. Abdullah Özkan
İstanbul University

Prof. Mehmet Hilmi Özkaya
Uşak University

Prof. Seçkin Özmen
İstanbul University

Prof. İrfan Paçacı
Marmara University

Prof. Burcu Pelvanoğlu
Mimar Sinan Güzel Sanatlar University

Prof. Fikri Salman
İzmir Katip Çelebi University

Prof. Kemalettin Şahin
Ondokuz Mayıs University

Prof. Rıdvan Şentürk
İstanbul Ticaret University

Prof. Ahmet Şimşek
İstanbul University

Prof. İbrahim Şirin
Kocaeli University

Prof. Soyalp Tamçelik
Gazi University

Prof. Hacı Yunus Taş
Yalova University

Prof. Abdullah Taşkesen
Düzce University

Prof. Coşkun Taştan
Police Academy

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Mehmet Sezai Türk
Ankara Hacı Bayram Veli University

Prof. Turgay Uzun
Muğla Sıtkı Koçman University

Prof. İnci Yakut
Kocaeli University

Prof. Haldun Yalçınkaya
TOBB University of Economics and Technology

Prof. Bahattin Yaman
Süleyman Demirel University

Prof. Ali Murat Yel
Marmara University

Prof. Mustafa Yılmaz
Kocaeli University

Prof. Ergün Yolcu
İstanbul University

Prof. Sayım Yorgun
İstanbul University

Assoc. Prof. Salih Akkanat
Gümüşhane University

Assoc. Prof. Anıl Ertok Atmaca
Karabük University

Assoc. Prof. Meryem Ayan
Pamukkale University

Assoc. Prof. Göksel Aymaz
Marmara University

Assoc. Prof. Edip Asaf Bekaroğlu
İstanbul University

Assoc. Prof. Ülkü Ayşe Oğuzhan Börekci
Gazi University

Assoc. Prof. Esra Cizmeci
Yalova University

Assoc. Prof. Adem Çelik
Kafkas University

Assoc. Prof. Fatih Demir
Celal Bayar University

Assoc. Prof. Volkan Ekin
İstanbul Ayyansaray University

Assoc. Prof. Devrim Ertürk
Dokuz Eylül University

Assoc. Prof. Şakir Eşitti
Ardahan University

Assoc. Prof. Özlem Gök
Gaziosmanpaşa University

Assoc. Prof. Nilsen Gökçen
Dokuz Eylül University

Assoc. Prof. Filiz Erdemir Göze
Gazi University

Assoc. Prof. Ahmet Güven
Bandırma Onyedi Eylül University

Assoc. Prof. Ayşe Bilge Gürsoy
Marmara University

Assoc. Prof. Oğuz Işık
Hacettepe University

Assoc. Prof. Zeynep Kaban Kadioğlu
Marmara University

Assoc. Prof. Berna Karagözoğlu
Ağrı İbrahim Çeçen University

Assoc. Prof. İhsan Karlı
Kocaeli University

Assoc. Prof. Yasin Keleş
Ondokuz Mayıs University

Assoc. Prof. Bedrettin Kesgin
Yalova University

Assoc. Prof. Mustafa Kocaoğlu
Ahi Evran University

Assoc. Prof. Ayşe Koncavar
Marmara University

Assoc. Prof. Oya Korkmaz
Mersin University

Assoc. Prof. Yalçın Lüleci
Marmara University

Assoc. Prof. Pınar Seden Meral
Beykoz University

Assoc. Prof. Haldun Narmanlıoğlu
Marmara University

Assoc. Prof. Alparslan Nas
Marmara University

Assoc. Prof. Armağan Öztürk
Artvin Çoruh University

Assoc. Prof. Veli Polat
İstanbul University

Assoc. Prof. Erkan Saka
İstanbul Bilgi University

Assoc. Prof. Mert Sunar
İstanbul Medeniyet University

Assoc. Prof. Cengiz Sunay
Kocaeli University

Assoc. Prof. Köksal Şahin
Sakarya University

Assoc. Prof. Yasin Şehitoğlu
Yıldız Technical University

Danışma Kurulu / Advisory Board

Assoc. Prof. Yıldırım Torun
Yalova University

Assoc. Prof. Sefa Usta
Karamanoğlu Mehmetbey University

Assoc. Prof. Bora Yenihan
Kırklareli University

Assoc. Prof. Sinem Yıldırım Alp
Sakarya University

Assoc. Prof. Nilgün Çelebi Yıldız
Marmara University

Assoc. Prof. Aslı Yurdigül
Erzurum Atatürk University

Asst. Prof. Şevket Kamil Akar
İstanbul University

Asst. Prof. Ferda Alper Ay
Cumhuriyet University

Asst. Prof. Yusuf Budak
Kocaeli University

Asst. Prof. Abdurrahman Çalık
Yüzüncü Yıl University

Asst. Prof. Oktay Çetin
Piri Reis University

Asst. Prof. Elif Demoğlu
Marmara University

Asst. Prof. Hakkı Cenk Erkin
Kocaeli University

Asst. Prof. Zühal Fidan
Aksaray University

Asst. Prof. Şenel Gerçek
Kocaeli University

Asst. Prof. Yusuf Ziya Gökçek
Marmara University

Asst. Prof. Bülent Kabaş
Sakarya University

Asst. Prof. Abdullah Köktürk
Piri Reis University

Asst. Prof. İsmet Bihter Karagöz
Gelişim University

Asst. Prof. Atahan Birol Kartal
Beykent University

Asst. Prof. Mustafa Otrar
Marmara University

Asst. Prof. Seçil Özay
Marmara University

Asst. Prof. Ali Özcan
Gümüşhane University

Asst. Prof. Lale Özdemir
Marmara University

Asst. Prof. Arzu Özsoy Özmen
Kocaeli University

Asst. Prof. Feryade Tokan Şenol
Yeditepe University

Asst. Prof. Hasan Uzun
Fırat University

Res. Asst. Dr. Aysel Ay
Marmara University

Dr. Ahmet Tetik

Bu Sayının Hakemleri / Referees of this issue

Assoc. Prof. Bülent Arpat
Bandırma Onyedli Eylül University

Assoc. Prof. Mete Kaan Namal
Akdeniz University

Assoc. Prof. Ali Kemal Nurdoğan
Süleyman Demirel University

Assoc. Prof. Özgür Topkaya
Çanakkale Onsekiz Mart University

Assoc. Prof. Hasan Uzun
Firat University

Assoc. Prof. Bora Yenihan
Kocaeli University

Asst. Prof. Sevda Köse
Kocaeli University

Asst. Prof. Arzu Özsoy Özmen
Kocaeli University

Asst. Prof. Ömer Şükrü Yusufoglu
Firat University

İÇİNDEKİLER

CONTENTS

MAKALELER

ARTICLES

DOĞA BAŞAR SARIİPEK / GÖKÇE CEREV / EMİNE ELİF AYHAN

*İşgücü Piyasasında Pandemi Sonrası “Yeni Normal”:
Hibrit Çalışma ve İş-Yaşam Dengesi*

*The Post-Pandemic “New Normal” in the Labor Market:
Hybrid Work and Work-Life Balance*

11

MELİKE ATAY POLAT / SUZAN ERGÜN

*COVID-19 Pandemisi Türkiye’nin Yeşil Büyüme Göstergeleri Bakımından
OECD Karşısındaki Performansını Değiştirdi mi?*

*Has the COVID-19 Pandemic Changed Turkey’s Performance Against The
OECD in Regards to Green Growth Indicators?*

29

BANU SAYINER

*Pandemi Sonrası Toplumda Belirsizliğe Tahammülsüzlüğün
Psikolojik Etkileri*

*Psychological Effects of Intolerance of Uncertainty in the
Post-pandemic Society*

47

YAZIM KURALLARI / PUBLICATION RULES / 65

İşgücü Piyasasında Pandemi Sonrası “Yeni Normal”: Hibrit Çalışma ve İş-Yaşam Dengesi

The Post-Pandemic "New Normal" in the Labor Market: Hybrid Work and Work-Life Balance

DOĞA BAŞAR SARIİPEK *

GÖKÇE CEREV **

EMİNE ELİF AYHAN ***

* Assoc. Prof., Kocaeli University, Faculty of Political Sciences, Department of Labor Economics and Industrial Relations; 41100, İzmit/Kocaeli, Turkey, E-Mail: sariipek@kocaeli.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0002-3525-5199>

** Assoc. Prof., Kocaeli University, Faculty of Political Sciences, Department of Labor Economics and Industrial Relations; 41100, İzmit/Kocaeli, Turkey, E-Mail: gokce.cerev@kocaeli.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0001-9908-343X>

*** Phd Candidate, Kocaeli University, Faculty of Political Sciences, Department of Labor Economics and Industrial Relations; 41100, İzmit/Kocaeli, Turkey, E-Mail: elifayhan93@gmail.com

 <https://orcid.org/0000-0001-6692-0633>

Öz: Covid-19 pandemisi işgücü piyasalarında esneklik temelli bir dizi değişikliğe yol açmıştır. Nitekim çalışma hayatının hızlı bir şekilde dijitalleştiği, geleneksel yerinde çalışmanın yerine tamamen uzaktan veya hibrit çalışma modellerinin getirilmesinin tartışıldığı bir dönemde, pandemi bu geçişi kimi işkolları için kolaylaştırmış ve hızlandırmıştır. Ancak her hızlı dönüşüm gibi bu geçiş de bazı sorunları beraberinde getirmiştir. Bunların başında da iş-yaşam dengesinin yeniden kurgulanması ihtiyacı gelmektedir. İş-yaşam dengesi geleneksel çalışma düzeninde bile tam olarak sağlanamamışken, iş yaşamıyla iş dışı yaşamın fiziki ve zamansal sınırlarının daha da bulanıklaştığı hibrit veya tamamen uzaktan çalışma düzeninde bu dengeyi sağlamak daha da güç bir hal almıştır. Üstelik pandeminin bir gün mutlaka tamamen sona ereceği kesinken, pandemi döneminde hızla yaygınlaşan “yeni normal” çalışma düzeninin pandemi öncesi döneme geri dönmesi düşük bir olasılıktır. Bu makale, hibrit ve uzaktan çalışmanın pandemi sonrası dönemde dijital tabanlı işler için daha popüler olacağını, ancak bunun “herkese uyan tek bir çözüm” olmayacağını savunmaktadır.

Anahtar kelimeler: Pandemi, Hibrit çalışma, İş-Yaşam dengesi, Uzaktan çalışma, Kadın çalışanlar

Abstract: The Covid-19 pandemic has led to a series of flexibility-based changes in labor markets. Indeed, at a time of rapid digitalization of working life, when the replacement of traditional on-site work with fully remote or hybrid working models is being discussed, the pandemic has facilitated and accelerated this transition for some business sectors. However, like any rapid transformation, this transition has also brought some problems. Foremost among these is the need to reconstruct the work-life balance. While the work-life balance has not been fully achieved even in the traditional working order, it has become even more difficult to achieve this balance in the hybrid or fully remote working order, where the physical and temporal boundaries of work life and non-work life are even more blurred.

Gönderim 15 Ekim 2022
Kabul 24 Kasım 2022

Received 15 October 2022
Accepted 24 November 2022

Moreover, while it is certain that the pandemic will definitely end one day, it is unlikely that the "new normal" working pattern, which became widespread rapidly during the pandemic, will return to the pre-pandemic period. This paper argues that hybrid and remote working will become more popular for digital-based jobs in the post-pandemic era, but it will not be a "one-size-fits-all" solution.

Keywords: *Pandemic, Hybrid work, Work-Life balance, Remote work, Female employees*

Giriş

COVID-19 pandemisi, çalışma hayatına ilişkin uygulamalarda benzeri görülmemiş bazı değişikliklere yol açmıştır. Bu durumda COVID-19 pandemisinin işyerleri üzerinde dönüştürücü bir etkisi olduğu ve gelecekte de bu dönüştürücü etkisinin devam edeceği öngörülebilir. COVID-19 pandemisi, hem ekonomik hem de sosyal olarak küçük, orta ve büyük ölçekli tüm işyerlerini etkilemiştir. Bu kapsamda, küresel ekonomiyi derinden sarsan COVID-19 pandemisi nedeniyle dünyanın dört bir yanındaki insanlar ya işlerini kaybetmiş ya da çalışma saatleri azalmıştır. Ayrıca ekonomik ve sosyal kısıtlamalar ile zayıflayan satın alma gücü seviyesi, piyasanın her iki tarafı olan arz ve talebi de etkilemiştir. Bu nedenle işyerleri, çalışma biçimlerini yeniden gözden geçirmek, hatta değiştirmek zorunda kalmış ve çoğu insan ya geçici veya kalıcı olarak işlerinden ayrılmak durumunda kalmış ya da yaptıkları işleri evden yürütmeye başlamıştır. Bu bağlamda herhangi bir işin yapılabilmesi için gerekli olan koşullar, pandemi dönemindeki zorlu koşullarda ayakta kalabilmek üzere hızla değişikliklere uyum sağlamak zorunda kalmıştır. Kısa vadede iş stratejilerinde önemli değişiklikler yapmak zorunda kalan işyerleri, uzun vadede ise hedeflere ulaşmak için yeni koşullara uyum sağlamak ve kendilerini işgücü piyasasındaki "yeni normale" uyarlamak zorunda kalmışlardır.

Değişen ve dönüşen koşullara adapte olmak üzere hızlı ve işbirlikçi yanıtlar vermek post-pandemi döneminde, daha yüksek üretkenlik artışı sağlayacak ve çalışanlar için tercih edilebilir yeni kariyer yolları yaratacaktır. Post-pandemi dönemde işletmelerin ise işin nerede ve nasıl yapıldığını yeniden değerlendirerek ve tüm işlerden ziyade talep edilen görevlere odaklanarak çalışanları işe almaya, eğitmeye ve yeniden yerleştirmeye yönelik yeni yollar bulmaya odaklanacakları öngörülebilir. Politika yapıcılar dijital altyapıyı genişleterek, çalışan hareketliliğinin önündeki engelleri kaldırarak, iş geçişleriyle karşı karşıya kalan çalışanları yeni vasıf ve üstünlüklerle donatarak ve onları destekleyerek daha fazla işgücü piyasası esnekliği sağlamayı hedefleyebilir.

Bu çalışma, pandeminin bir gün sona erecek olmasına ve toplumsal yaşamın birçok alanının eski haline geri dönecek olmasına rağmen, işgücü piyasasında ve özellikle de çalışma biçimlerinde meydana gelen bazı değişimlerin kalıcı olma ihtimallerinin yüksek olduğunu savunmaktadır. Nitekim dijitalleşmenin tetiklediği hibrit veya tamamen uzaktan çalışma gibi uygulamalar, işletmelere sağladığı maliyet avantajları ve operasyonel kolaylıkları sebebiyle daha da yaygınlaşma potansiyeli barındırmaktadır. Halihazırda yaşanmakta olan bu geçiş süreci pandemi nedeniyle kendi yavaş ve sindirilebilir hızından ayrılmış ve çok daha kontrolsüz bir şekilde yaygınlaşmıştır. Bu hızlı geçiş süreci kaçınılmaz olarak iş-yaşam dengesinin sağlanmasındaki güçlükler başta olmak üzere bazı sorunları beraberinde getirmiştir. Bu arka plan ışığında, bu çalışmada öncelikle pandeminin işgücü pi-

yasasında yol açtığı değişimler ve sorunlar ele alınmış, ardından pandemi sonrası döneme ilişkin beklenti ve öngörüler değerlendirilmiş ve en son kısımda ise dijitalleşme ve hibrit çalışma ekseninde yaşanan iş-yaşam dengesini sağlama sorunu tartışılmıştır.

İşgücü Piyasasında COVID-19 Temelli Sorunlar ve Fırsatlar

COVID-19 pandemisi ortaya çıktığı ilk günden bu yana tüm ekonomiler üzerinde hızlı ve yıkıcı etkiler yapmıştır. Birçok alandaki ekonomik aktiviteleri neredeyse durma noktasına getiren bu benzeri görülmemiş pandeminin en olumsuz etkileri özellikle işgücü piyasası faaliyetleri üzerinde hissedilmiştir. En görünür etkilerden biri, birçok ülkede işsizlik düzeyinde çok hızlı ve ani artışlara yol açmasıdır. Nitekim bebek ve çocuk bakım hizmetlerinin veya kurumlarının kapanması nedeniyle birçok ülkede çocuklu ebeveynler işgücünden ayrılmak zorunda kalmıştır. Benzer şekilde, yüksek risk grubundaki yaşlı çalışanlar virüse yakalanma ve yakalandığında da sağlığına yeniden kavuşma riskleri yüksek olduğundan çalışma hayatından uzaklaşmak durumunda kalmıştır. Ekonominin genel olarak daralması ve talep düşüşleri gibi nedenlerle çalışan eksiltme yoluna giden işverenler, öncelikli olarak azınlıklar veya göçmenler gibi nispeten daha dezavantajlı grupları işten çıkarmıştır. Tüm bu gelişmeler, hemen her toplumda ciddi bir sosyal güvenlik ve sosyal korunma açığına yol açmış ve hükümetlerin zaten kısıtlı olan sosyal harcama bütçelerine yeni yükler bindirmiştir.

Geçmiş ekonomik krizlere bakıldığında, istihdamdaki gerilemenin genellikle çalışan kişi başına çalışılan toplam sürenin artmasıyla dengelendiği veya en azından hafifletildiği görülmektedir. Ancak Covid-19 pandemisi döneminde bu dengeleme mekanizması tam anlamıyla gerçekleşmemiş ve çalışan kişi başına toplam çalışma saati kayda değer bir artış göstermemiştir. Bunun temel nedeni, pandemi döneminde kaybedilen iş sayısının mevcut işlerdeki fazla çalışma sürelerinin çok üzerinde seyretmesidir.¹ Ayrıca, milyonlarca çalışan ya belirsiz süreli olarak izne ayrılmış ya işini kaybetmiş ya da işyerleri kapanarak hızla evden çalışmaya uyum sağlamak zorunda kalmıştır. Bütün bu olumsuzluklar, hem çalışanları hem de sosyal güvenlik sistemlerini hazırlıksız yakalamış ve rutin çalışma düzeninde dönüşümler meydana gelmiştir.

Bu dönüşümler dünyanın dört bir yanında ve çok kısa bir sürede ekonomik, sosyal ve insani bir krize dönüşmüştür. Bu kapsamda, Covid-19 pandemisinin özellikle orta ve uzun vadede neden olduğu sorunlar ve fırsatlar üzerine yapılan uluslararası değerlendirmeler, kalkınma ve sürdürülebilirliğin geçmiş, şimdiki ve gelecekteki yörüngeleri hakkında dört temel olasılığı gündeme getirmiştir. Bunlardan ilki, ekonomilerin ve toplumların pandemiden daha önce de var olan çeşitli sorunlarını pandeminin daha da derinleştirdiği iddiasına dayanmaktadır.² Ülkeler içinde ve arasında artan eşitsizlik, milyonlarca insan için çok boyutlu yoksulluk koşulları ve modern üretim ve tüketim kalıplarının sürdürülemezliği, devlet kurumlarının kapasitesinin körelmesiyle birleşmiştir.³ Bu durumun en somut yansıması, geleneksel anlamda çalışamaz duruma gelen bireylerin sosyal güvencele-

¹ Ramon Gomez-Salvador ve Michel Soudan, *The US Labour Market After the COVID-19 Recession*, European Central Bank (ECB), 2022, ss.7-8.

² Marc Fleurbaey, *We are All in this Together? More than You Think*, New York (NY): United Nations, 2020.

³ Daron Acemoglu, *Unknowns, Challenges and Opportunities in the Time of Covid-19*, MIT - Massachusetts Institute of Technology, 2020.

rinin sağlanmasında karşılaşılan güçlüklerdir. Nitekim “çalışma karşılığında sosyal koruma” şeklindeki klasik karşılıklılık ilkesi, pandeminin tetiklediği koşullarda kolay uygulanamaz hale gelmiştir.

İkinci olarak, Covid-19’un yıkıcı etkilerinden tüm ekonomiler ve kesimler olumsuz etkilenmekle birlikte, bu etkiler toplumsal sınıflar, coğrafi alanlar, sosyal gruplar ve ülkeler arasında homojen dağılmamıştır.⁴ Halihazırda risk altında olan, en savunmasız sosyal gruplar ve ekonomiler, Covid-19’un etkilerini daha derinden hissetmiştir.

Üçüncüsü, pandeminin dünya çapında neden olduğu yüksek insani maliyetlerin, hükümetleri ekonomik ve sosyal sistemlerde köklü değişiklikler yapmaya teşvik etmekte olduğu iddiasıdır.⁵ Mevcut olağanüstü hâl, sosyal dayanıklılığı ve çevre bilincini karar alma süreçlerinin merkezine yerleştirme ve üretim dinamikleri, refah ve sürdürülebilirlik arasındaki bağlantı konusundaki paradigmayı yeniden tanımlama fırsatı sunmaktadır. Bu görüş, pandemiye ve neden olduğu yıkımları kaçınılmaz olarak görüp, sistemi revize etmek üzere sonuçlarını fırsata çevirmeyi savunan, nispeten iyimser bir görüşü temsil etmektedir.

Son olarak, pandemi hükümetlerin ne için var olduklarını yeniden düşünmeyi ve asli sorumluluklarının yeniden hatırlanmasını⁶ sağlamış ve bu anlamda, hükümet müdahalelerini kamu çıkarına hizmet edecek şekilde yeniden yapılandırmak için yeni ve farklı bir fırsat sunmuştur. Bu bağlamda, hükümetler krizin büyüklüğünü veya virüsün yayılmasını kontrol altına almayı amaçlayan mali, parasal ve finansal önlemler yoluyla tüm insanları, haneleri ve işletmeleri ayakta tutmak, sağlık sistemlerini güçlendirmek, piyasada güveni ve talebi artırmak için daha fazla sorumluluk üstlenmişlerdir.⁷ Bu gelişme, özellikle refah devletinin krize girdiği ve hatta kimi çevrelerce miadını doldurduğu iddialarının yüksek sesle dile getirildiği bir dönemde, yeni bir çıkış yolu sunması bakımından önemlidir.

Pandemi sürecinde çalışma hayatında ortaya çıkması muhtemel bir diğer fırsat alanı da sendikalarla ilgilidir. Covid-19 pandemisi insana yakışır iş bağlamındaki eksikliklerin birbirinden farklı pek çok boyutunu gün yüzüne çıkarmıştır. Bu durum, çalışanları kurumsal bir güvence arayışına yöneltme ve sendikalara yaklaşırma potansiyeli barındırmaktadır. Bu sürecin ve taşıdığı potansiyelin farkına erken varan sendikalar, çalışanlara ve ailelerine yasal tavsiyelerde bulunmaya, acil durum fonlarının oluşturulmasına destek olmaya, bilinçlendirme programları düzenlemeye ve Covid-19’un iş kazası olarak tanınmasını sağlamaya yönelik kampanyalar başlatmıştır. Özellikle sendikal temellerin ve çoğulculuğun güçlü olduğu toplumlarda Covid-19 kriziyle mücadelede sosyal diyalog, ikili/üçlü konseyler gibi korporatist uygulamalar etkili müdahale mekanizmaları haline gelmiştir. Bu mekanizmaların en önemli gündem maddeleri sosyal koruma, istihdam güvencesi, iş sağlığı ve güvenliği ile mali önlemler gibi doğrudan çalışanları ve

⁴ Joseph E. Stiglitz, "World Leaders must Unite in Tackling COVID-19", World Economic Forum and Project Syndicate, 2020.

⁵ Mariana Mazzucato, "The Covid-19 Crisis is a Chance to Do Capitalism Differently", *The Guardian*, 18 (2020).

⁶ Mazzucato, "The Covid-19 Crisis".

⁷ UN, *Shared Responsibility, Global Solidarity: Responding to the Socioeconomic Impacts of COVID-19*, United Nations Sustainable Development Group, 2020.

ailelerini ilgilendiren konulardır.⁸

Kısacası, Covid-19 pandemisi işgücü piyasaları üzerinde kısa ve orta vadede farklı etkiler yapmıştır. Kısa dönemdeki etkileri genellikle olumsuz ve yıkıcıdır ve genellikle işsizliğin artmasına ve genel talep düzeyinin ve dolayısıyla üretimin gerilemesine yol açmıştır. Orta ve uzun vadede ise bazı fırsat potansiyelleri barındırdığı ileri sürülmektedir. Bunlar arasında refah devleti krizini aşmada temel gelir gibi vatandaşlık temelli bazı pilot adımların atılması, buna paralel olarak çalışma temelli sosyal koruma sistemlerinin yerini yavaş yavaş vatandaşlık temelli uygulamaların alması ve başta sendikalar olmak üzere toplumlardaki kurumsallaşmanın ve örgütlü mücadele kültürünün yaygınlaşması yer almaktadır.

Ancak söz konusu potansiyelleri hayata geçirebilmek için hükümetlerin bazı düzenleyici ve düzeltici müdahalelerde bulunması gereklidir. İş arama yardımları, eğitim programları, ücret sübvansiyonları veya kamu istihdam programları gibi faaliyetleri içeren aktif işgücü piyasası politikaları, işini bu süreçte kaybetmiş olan bireyleri tekrar istihdama döndürmek için tasarlanmış politikalar arasındadır.

Bununla birlikte, COVID-19 krizi, aktif işgücü piyasası politikalarının yeterliliğini önceki durgunluklardan farklı kılabilecek belirli özelliklere de sahiptir. Örneğin pandeminin erken döneminde alınan kapanma tedbirleri nedeniyle birçok kurs ve program planlandığı gibi devam edememiş ve yeni kurslar başlayamamıştır. Bunun anlamı, COVID-19 krizinin diğer durgunluk ve kriz dönemlerinden farklı olarak, aktif işgücü piyasası politikalarının uygulanmasını kısıtlayıcı etkilerinin olduğudur. Üstelik aktif politikaların istenildiği düzeyde uygulanmadığı bir dönemde mecburen işletmeler için geçici destek önlemleri ile savunmasız veya pandemiden özellikle etkilenen alt gruplara yönelik doğrudan gelir desteği gibi pasif politikalara ağırlık verilmiş ve bu da ülkelerin ciddi bütçe sorunları yaşamasına yol açmıştır.⁹

Post-Pandemi Dönemi; Beklentiler ve Tahminler

Covid-19 pandemisinin ekonomiler üzerindeki etkisine ilişkin farklı açılardan çalışmalar yürütülmekte ve raporlar yayınlanmaktadır. Üstelik bu raporlar ve değerlendirmeler yeni gelişmeler neticesinde sürekli olarak güncellenmektedir. Bu raporlarda genel olarak pandemi sürecinde ve sonrasında toplumların sosyoekonomik açıdan daha önce görülmemiş bir dönüşüm yaşayacağı beklentisi öne çıkmaktadır. Dolayısıyla Covid-19 pandemisinin ekonomi ve sosyal yapı ile olan bağlantısı düşünüldüğünde, çalışma hayatının da bu dönüşümden etkileneceği açıktır. Bu dönüşümün özellikle sonuçlarına yönelik kesin çıkarımlar yapabilmek mümkün olmadığı için bazı öngörülerde bulunulabilir. Bu öngörüler temel olarak “çalışma hayatı aynı kalır ve çalışma hayatı dönüşüm geçirir” şeklinde ikiye ayrılabilir.¹⁰

⁸ ILO, "Trade Unions in Transition: What will be Their Role in the Future of Work?", *ILO, InfoStories*, 2021, erişim 10 Ekim 2022, <https://www.ilo.org/infostories/en-GB/Stories/Labour-Relations/trade-unions#introduction>.

⁹ Werner Eichhorst vd., *Policy Sequences during and after COVID-19: A Review of Labour Market Policy Patterns*, Bonn, Germany: IZA Policy Paper No. 186, 2022; Ulf Rinne vd., *Promoting Youth Employment during COVID-19: A Review of Policy Responses*, Geneva: ILO, 2022.

¹⁰ Umut Omay, "Covid-19 Salgını Sonrası Çalışma Hayatı: Güncel Sorunlar, Öngörüler ve Öneriler", *Covid-19 Pandemisinin Ekonomik, Toplumsal ve Siyasal Etkileri*, haz., Dilek Demirbaş, Veysel Bozkurt ve Sayım Yorgun, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınevi, 2020, s.159.

Çalışma hayatı COVID-19 pandemisinin öncesinde de dönüşüm geçirmiş ve esnekleşme, kuralsızlaşma, geçicilik, yarı zamanlı çalışma ve uzaktan çalışma gibi geleneksel olmayan istihdam ilişkileri sık sık gündeme gelmiştir. Bu kapsamda, örneğin pandemi öncesinde genellikle istisnai sektörlerde ve hallerde geçerli olan evden çalışmanın, pandemi ile birlikte iş sözleşmelerinde kendine giderek daha fazla yer bulduğu ve yaygınlaşmaya başladığı söylenebilir. Bunda kuşkusuz, evden çalışmanın maliyetlerde bir azalma anlamına geldiğini fark eden işverenlerin, çalışanlardan bu yönde talepte bulunmaya başlamasının etkisi büyüktür. Bu nedenle, pandemi öncesinde istisnai şekilde uygulanan bazı çalışma biçimleri pandemi ile birlikte hemen her sektöre uyarlanmaya başlamış ve bunların post-pandemi döneminde daha da yaygın hale geleceği beklentisi oluşmuştur. Bunun anlamı, post-pandemi çalışma düzeninin daha önceki dönemlerin istisnai uygulamalarının yaygınlaştığı “yeni normal” bir durum oluşturacağını ileri sürülebilmesidir.

Bu iddiayı doğrulayan bir görüş Lund vd. tarafından ortaya atılmıştır. Buna göre, Covid-19 pandemisi yayılım hızı azaldıktan sonra bile farklı ölçekte devam edilecek ve çalışma biçimlerini yeniden şekillendirecek, böylece çalışma hayatında bir dönüşüm gerçekleştirecek üç eğilimi harekete geçirmiştir. Bunlardan ilki, uzaktan çalışma sisteminin varlığını koruyarak post-pandemi döneminde de devam edeceği iddiasına dayanmaktadır. Bu kapsamda yapılan öngörülere göre, gelişmiş ekonomilerde çalışanların yüzde 20 ile 25'i ile gelişmekte olan ekonomilerde yaklaşık yüzde 10'u, çoğunlukla bilgisayar tabanlı ofis çalışma alanında haftada üç ila beş gün evden çalışmaya devam edecektir. Bu oranlar pandemi öncesindeki dönemin dört ila beş katıdır.¹¹ Ancak bu uzaktan çalışma eğiliminin işletmeler için belli maliyet avantajları taşımakla birlikte, toplu taşıma, restoran ve perakende satış talebini azaltma gibi bazı negatif dışsallıkları da beraberinde getireceği ileri sürülmektedir.

İkinci olarak, pandemiyle birlikte gittikçe artan e-ticaret hacmindeki büyümenin, post-pandemi döneminde de devam etmesi muhtemeldir. Bu eğilim, bir taraftan seyahat ve eğlence sektöründeki işleri kesintiye uğratma ve fiziksel mağaza ve restoranlarda düşük ücretli işlerin azalmasını hızlandırma potansiyeline sahipken, diğer taraftan da taşımacılık, dağıtım ve teslimat işlerine yönelik talebin artmasını sağlayabilir.

Son olarak, işyerleri COVID-19'un sebep olduğu aksaklıklarla başa çıkmak için otomasyon ve yapay zeka gibi teknolojik gelişmelere daha fazla başvurmaya başlamıştır. Başlangıçta belli konularla ve alanlarla sınırlı olan bu teknolojilerin, ileriki yıllarda farklı alanlardaki kullanımı artacak ve örneğin üretim tesislerinde ve depolarda daha fazla robotlaşma gerçekleştirecektir.

Öte yandan, post-pandemi dönemine ilişkin keskin ve katı kabul edilebilecek görüşlerden biri, pandeminin çalışma hayatında yol açtığı dönüşüm nedeniyle geleneksel çalışma biçimlerinin tamamen ortadan kalkacağı iddiasına dayanmaktadır. Bu durumda yeni çalışma biçimlerinin esneklik, güvencesizlik ve geçicilik temelinde çalışma hayatına hızlı bir şekilde yayılması ve çalışma hayatındaki yeni normal haline gelmesi mümkün olabilir. Böyle bir durum, çalışanların vasıflarının, becerilerinin ve tecrübelerinin hızlıca değersizleşmesi veya tekrar düzenlen-

¹¹ Susan Lund vd., *The Future of Work After COVID-19*, McKinsey Global Institute, 2021, s.vi.

mesi ve işgücü piyasasında mevcut bulunan çalışanların bu dönüşüme adapte olamamaları sonucunda yaygın bir vasıfsızlaşma sorununun ortaya çıkması gibi sorunlara yol açabilir. Bunun neticesinde ise işgücü piyasasının yapısal bir dönüşüme girmesi kaçınılmaz olacaktır. Böyle bir durum Koronataria (Coronataria: Corona + Proletariat) gibi yeni kavramların doğmasına sebebiyet verecektir.¹²

Covid-19 döneminde, çeşitli sektörlerde neredeyse tüm işgücünün izne çıkarılması, işten çıkarılması veya uzaktan çalışmaya gönderilmesi, önceki dönemlere kıyasla özellikle yüksek bir öğrenim görmemiş çalışanlar, kadınlar, göçmenler ve gençler gibi dezavantajlı grupların daha çok karşılaştığı durumlardır. Bununla birlikte, çalışma şartlarının geleneksel olmayan bir hâl alması nedeniyle bireyler, işgücü piyasasına yeniden girmek konusunda isteksizleşmiş ve işgücü kıtlığı meydana gelmiştir. Bu kapsamda, birçok ülke işletmelerin küresel ölçekteki talebi karşılama kapasitesini zorlayan daha geniş bir arz yetersizliği bağlamında, toparlanmanın ilk aşamalarından beri işgücü sıkıntısıyla karşı karşıya kalmıştır.¹³ Bu gelişme, pandeminin çok fazla bahsedilmeyen kalıcı olumsuz etkilerinden birini teşkil etmektedir.

Teknolojinin geldiği nokta, merkezi olmayan ve uzaktan işbirliğini desteklediğinden, COVID-19 pandemisi, bir anlamda yaygın ofis kültürü anlayışını rafa kaldırmış ve uzaktan çalışma yeni gerçeklik haline gelmiştir. Yine de işletmelerin, çalışanlarının bir kısmını ofislerine geri çağıracağı, fakat ekonomik teşviklerin ve maliyet hesaplamalarının adem-i merkezilikliği ve uzaktan çalışmayı teşvik etmeye devam edeceği öngörülebilir.¹⁴ Bununla birlikte, pandemi nedeniyle dünya üzerindeki binlerce çalışanın iş ve meslek değiştirmek zorunda kalabileceği tahmininde bulunmak da mümkündür. İş veya mesleğini değiştirmek zorunda kalan çalışanların ise bilgi ve yetenek kapasitelerini karşılamayacak işlerde istihdam edilmesi, yani eksik istihdama maruz kalması muhtemeldir.

Pandemi Gölgesinde Hızlandırılmış Dijital Dönüşüm ve Hibrit Çalışma

Dördüncü Sanayi Devrimi, işlerin robotlar ve algoritmalar tarafından ikame edilmesi konusunda daha önce görülmemiş bir potansiyel yaratmıştır. Geçmişte fiziksel emek ve rutin faaliyetler makineler ve bilgisayarlar tarafından ikame edilirken, şimdi ilk kez dijitalleşme sayesinde insan zekasının yerine makinelerin ikame edilmesi mümkün görünmektedir. Bu süreç, 1960'lardan bu yana gözlemlediğimiz otomasyon sürecinden daha dramatik bir dönüşüme işaret etmektedir. İlk ortaya çıktığı haliyle otomasyon, programlamanın bilgisayarların iyi tanımlanmış rutin görevleri yerine getirmesi olarak tanımlanırken¹⁵, dijital dönüşüm bilgisayarların, robotların ve algoritmaların büyük verilerle birlikte finansal ürünlerin ticareti, tıbbi muayene ve teşhis, trafik ve ulaşım sistemleri optimizasyonu gibi birçok alanda giderek daha karmaşık ve yaratıcı zihinsel görevlerle başa çıkmasına olanak tanıyacak bir dönüşüme işaret etmektedir.

Yeni dijital teknolojilerin işgücü piyasası üzerinde geniş kapsamlı etkileri olabilir.

¹² Omay, "Covid-19 Salgını Sonrası", s.166.

¹³ Causa Orsetta vd., *The Post-COVID-19 Rise in Labour Shortages*, OECD Economics Department Working Papers No. 1721, 2022, s.5.

¹⁴ Kolja A. Rafferty, "How A Post-Covid 19 Workplace Scenario Looks Like", 23 Haziran 2020, erişim 10 Ekim 2022, <https://blogs.insead.edu/idpn-globalclub/how-a-post-covid-19-workplace-scenario-looks-like/>.

¹⁵ Krishna V. Ramaswamy, "Technological Change, Automation and Employment: A Short Review of Theory and Evidence", *International Review of Business and Economics*, 2/2 (2018).

Dijital dönüşümün işleri ikame edebileceğine dair iddialar, akademik tartışmalarda olduğu kadar kamuoyunda da önemli bir endişe kaynağıdır. Bu tür korkular yeni değildir ve John Maynard Keynes'in teknolojik işsizlik yaklaşımına kadar uzanmaktadır. Ancak yeni dijital teknolojilerin işleri ikame mi ettiği yoksa daha fazla ve yeni işler mi yarattığı konusu tartışmalıdır. Brynjolfsson ve McAfee'nin çalışması, dijital teknolojilerdeki hızlı ilerlemelerin iş kayıplarına yol açabileceğini belirtmektedir.¹⁶ Acemoğlu ve Restrepo 1990 ve 2007 yılları arasında endüstriyel robotların ABD işgücü piyasası üzerindeki etkilerini analiz etmiş ve ücretlerde ve istihdamda bir gerileme tespit etmiştir.¹⁷ Dauth vd. benzer bir çalışmada artan endüstriyel robotların Almanya'daki bireysel imalat işçilerinin kariyerleri üzerindeki etkilerini analiz etmiş ve robotların toplam istihdam üzerinde bir etkisi olmadığını, ancak imalat istihdamı üzerinde olumsuz etkileri olduğunu bulmuşlardır.¹⁸ Buna göre, ilave bir robot ortalama iki imalat işinin azalmasına yol açarken, bu kayıplar hizmet sektöründeki ilave işlerle telafi edilmektedir.

Covid-19 pandemisi tam da bu tartışmaların hararetlendiği bir döneme denk gelmiştir. İşletmelerin fiziki sınırları mecburen bulanıklaşmış, çalışma saatleri konusundaki katı kurallar ister istemez esnekleşmiş ve aile yaşamıyla iş yaşamı iç içe geçmiştir. Bu noktada asıl tartışılması gereken konu, pandemi sonrasında da bu sınırları belirsiz durumun değişip değişmeyeceğidir.

Bu konudaki hakim bir görüşe göre, pandemi sonrası dönemde işletmelerin faaliyetlerini sürdürebilmesi için işgücü piyasalarının değişime uğraması kaçınılmazdır ve teknolojinin benimsenmesi işgücü piyasasındaki en görünür değişimdir. Aslında pandemi ortaya çıkmadan önce de dijital teknoloji, özellikle belli sektörlerde ve sermaye gruplarında yoğun biçimde kullanılmaya başlamış olsa da pandemi sırasında bu dijitalleşmeye geçiş süreci daha da hızlanmıştır.¹⁹ Dolayısıyla pandemi, daha dijital bir topluma geçişi tetiklemiştir. Bu nedenle, pandemi belli sektörlerden başlayarak genele yayılmakta olan dijitalleşmenin tabana çok daha hızlı yayılmasında asıl etkili unsur olmuş ve dijital dönüşüm, her ölçekten sektördeki işletmeler için hayatta kalmada bir zorunluluk haline gelmiştir. Bunun anlamı, gelecekte çalışmak için yeterli dijital altyapının olmazsa olmaz bir şart haline gelmiş olmasıdır.²⁰ Dolayısıyla çalışma hayatı, bizzat kendi içindeki değişimlere paralel olarak yeni bir yöne doğru ilerlemekte ve birçok çalışma türünün akıbeti doğrudan dijital ve teknolojik gelişmelere ayak uydurup uyduramamaya bağlı

¹⁶ Erik Brynjolfsson ve Andrew McAfee, *The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies*, New York: WW Norton & Company, 2014.

¹⁷ Daron Acemoğlu ve Pascual Restrepo, *Robots and Jobs: Evidence from US Labor Markets*, Cambridge: NBER Working Paper Series No. 23285, 2017.

¹⁸ Wolfgang Dauth vd., *German Robots- the Impact of Industrial Robots on Workers*, Nuremberg: IAB-Discussion Paper No. 30, 2017.

¹⁹ Chris Forman ve Nicolas van Zeebroeck, "Digital Technology Adoption and Knowledge Flows within Firms: Can the Internet Overcome Geographic and Technological Distance?", *Research Policy*, 48/8 (2019); Donna Murdoch ve Rachel Fichter, "From Doing Digital to Being Digital: Exploring Workplace Adoption of Technology in the Age of Digital Disruption", *International Journal of Adult Vocational Education and Technology (IJAVET)* 8/4 (2017); Deedra Vargo vd., "Digital Technology Use during COVID-19 Pandemic: A Rapid Review", *Human Behavior and Emerging Technologies*, 3/1 (2021):13-24.

²⁰ Sridhar Gadhi, "How Digital Infrastructure Can Help Us through the COVID-19 Crisis", *World Economic Forum*, 2020, erişim 15 Ekim 2022, <https://www.weforum.org/agenda/2020/04/digital-infrastructure-public-health-crisis-covid-19/>; Samia Melhem, Maryam Lawal, ve Sajitha Bashir, "Enhancing Digital Capabilities in A Post-COVID-19 World", *World Bank*, 12 Haziran 2020, erişim 11 Ekim 2022, <https://blogs.worldbank.org/digital-development/enhancing-digital-capabilities-postcovid-19-world>.

hale gelmektedir.

Dijital dönüşümün hızlanmasının yanı sıra, pandemi sonrası dünyada iş dünyasının hibrit çalışmaya doğru hızlı bir değişim geçireceği ve hibrit çalışmanın bir dereceye kadar işyerinde "yeni normal" olacağı tahmin edilmektedir.²¹ Bu durum özellikle işgücünün yüksek eğitilmiş ve iyi maaşlı kesimi için muhtemeldir. Uzaktan çalışmayı benimseme potansiyeli, büyük ölçüde bir işin, çalışanların işi yapmak için fiziksel olarak yerinde bulunmasını gerektirmeyen görevlere ve faaliyetlere sahip olup olmadığına bağlıdır. Tarım işleri, restoran ve otel hizmetleri gibi yüz yüze katılım gerektiren meslekler uzaktan çalışma düzenine adapte olması nispeten zor iş gruplarıdır.²² Başka bir deyişle, "yeni normal" çalışma uygulamalarının benimsenmesi işin doğasına bağlı olacaktır, çünkü tüm görevlerin uzaktan gerçekleştirilmesi mümkün değildir.

Pandemi sürecinde, uzaktan çalışmanın sınırlamaları ve faydaları daha görünür hale gelmiş ve bu da bize geleceğin bir parçası olacağına inanmamız için geçerli nedenler vermiştir. Hibrit veya tamamen uzaktan çalışanlar daha fazla esnekliğe sahip olabilmekte ve çalışma saatlerini kişisel ve ailevi ihtiyaçlarına göre ayarlayabilmektedir. Birçok kısıtlama kaldırıldığı için bazı insanlar işyerine geri dönerken, hibrit çalışma, uzaktan çalışma, esnek işyeri/çalışma süresi ve eve yakın çalışma gibi pandemi kaynaklı bazı uygulamalar devam etmektedir. Dünyanın dört bir yanındaki işletmeler, özellikle beyaz yakalı işler olmak üzere, büyük olasılıkla bu çalışma türlerini uygulamaya devam edecektir. Aralarında BP petrol şirketi gibi küresel şirketlerin de bulunduğu birçok işletme, çalışanların haftada 2 gün ofis dışında çalışma yapmasını sağlayacak yeni bir hibrit model uygulamaya karar vermiştir.²³ Bir başka örnek de İngiltere'de beyaz yakalı çalışanların istedikleri yerden çalışabilmelerine olanak tanıyan ve onlara hayatları üzerinde daha fazla kontrol imkanı veren yasal düzenlemedir.²⁴ Amazon, Apple, Google, Facebook, British Airways, Microsoft ve Siemens AG gibi dünyanın en tanınmış firmalarından bazıları, pandemi sonrası dönemde uzaktan çalışmayı sürdürme eğilimindedir.²⁵ Yukarıda bahsedilen tüm örnekler manuel olmayan işleri içermektedir ve bu şirketlerin pandemi sonrası dönemde uzaktan çalışmayı benimsemeye istekli olmaları çok muhtemel görünmektedir.

"Yeni Normal" Çalışma Düzeninde İş-Yaşam Dengesi

²¹ Christine Ro, "Companies are Looking to the Post-Covid Future. For Many, The Vision is A Model that Combines Remote Work and Office Time", *BBC Worklife*, 31 Ağustos 2020, erişim 2 Ekim 2022, <https://www.bbc.com/worklife/article/20200824-whythe-future-of-work-might-be-hybrid>.

²² Jonathan Dingel ve Brent Neiman, "How Many Jobs Can Be Done at Home?", *Journal of Public Economics*, 189 (2020).

²³ Jillian Ambrose, "BP to Tell 25,000 Office Staff to Work From Home Two Days A Week", *The Guardian*, 2021, erişim 2 Ekim 2022, <https://www.theguardian.com/business/2021/mar/08/bp-to-tell-25000-office-staff-to-work-from-home-two-days-a-week>.

²⁴ BBC News, "Nationwide Tells 13,000 Staff to 'Work Anywhere'", *BBC*, 25 Mart 2021, erişim 28 Ekim 2022, <https://www.bbc.com/news/business-56510574>.

²⁵ BBC News, "Microsoft Makes Remote Work Option Permanent", *BBC*, 9 Ekim 2020, erişim 29 Eylül 2022, <https://www.bbc.com/news/business-54482245>; Avery Hartmans, "Google Just Delayed Its Office Reopening until September 2021. Here's How Other Major Silicon Valley Companies are Thinking about the Future of Work", 15 Aralık 2020, erişim 15 Eylül 2022, <https://www.businessinsider.com/siliconvalley-future-of-work-port-coronavirus-apple-amazon-facebook-2020-10?r=US&IR=T>; Siemens AG., "Siemens to Establish Mobile Working as Core Component of the 'New Normal'", 16 Temmuz 2020, erişim 10 Ekim 2022, <https://press.siemens.com/global/en/pressrelease/siemens-establish-mobile-working-core-component-new-normal>.

Pandemi ile birlikte normalleşen ve daha da yaygınlaşan uzaktan çalışma, iş yaşamıyla iş dışı yaşam arasındaki sınırları belirsizleştirmiştir. Bu yeni çalışma düzeninde yöneticiler ve insan kaynakları birimleri, kurumsal stratejilerin yanı sıra insan kaynağı politikalarındaki değişikliklere de uyum sağlamak zorunda olacaktır.

Kirchmeyer²⁶ iş-yaşam dengesini, *enerji, zaman ve bağlılık gibi çeşitli kaynaklar gerektiren ve bu kaynakların tüm alanlara yayıldığı yaşamın farklı yönlerinde tatmin edici deneyimlerin elde edilmesi* olarak tanımlamıştır. Başka bir tanımlamaya göre ise iş-yaşam dengesi, *bir çalışanın hem iş hem de yaşam rolünü, bir alanın rollerinin diğerini olumsuz etkilemeyecek şekilde başarıyla yerine getirmeye yönelik çabasıdır.*²⁷ İş-yaşam dengesi çoğu zaman benzer bir terim olan iş-aile dengesi ile karıştırılmaktadır. Ancak iş-yaşam dengesi, iş-aile dengesinden çok daha geniş bir kavram olup, bireyin üstlendiği toplumsal, ekonomik, sosyal, kültürel, dini ve boş zaman rolleri gibi diğer rolleri de içermektedir.

İş-yaşam dengesi kavramı, çalışanların nerede, ne zaman ve ne şekilde çalışacaklarına karar verme kapasitelerini belirleyen çalışma esnekliği ile doğrudan ilişkilidir ve hatta buna göre şekillenir. Bu doğrultuda, çalışanların ve özellikle de çalışan kadınların karşılaştığı çoklu roller, talepler ve zorluklar sıklıkla rol çatışmasına yol açmaktadır.²⁸ İlgili yazında ikinci ve üçüncü vardiya kavramsallaştırmalarıyla açıklanmaya çalışılan bu olgu, bir taraftan iş yaşamıyla iş dışı yaşamın ne kadar iç içe geçmiş olduğunu, diğer taraftan da yönetilmesi hiç de kolay olmayan bir süreç anlamına geldiğini belirtmektedir.

İş-yaşam dengesini sağlıklı bir şekilde yönetebilmek, çalışan birey için modern bağlamda giderek zorlaşmaktadır ve bu zorluk, iş ile yaşamın diğer alanları arasında denge kurmanın giderek daha da zor hale gelmesinden kaynaklanmaktadır. Bunun sebebi, iş yaşamıyla iş dışı yaşam arasındaki çizginin ve mekânsal ayrışmanın giderek daha bulanıklaşması ve bu iki zaman diliminin birbiriyle daha fazla iç içe geçmeye başlamasıdır.

Bu durumun arkasındaki başlıca gelişme, dijitalleşmedeki yeni gelişmelerle birlikte tamamen uzaktan veya hibrit çalışma düzenlemelerinin daha yaygın hale gelmesi ve bu esnek çalışma modellerinin hızla yeni çalışan ve işkolu kategorilerine yayılmasıdır. Bu da ister istemez geleneksel anlamıyla çalışma koşullarını ve işin niteliğini tamamen değiştirmektedir. Bu kapsamda, giderek daha çok iş ve görev, yeni mobil bilgi ve iletişim teknolojilerinin yardımıyla her yerde ve her zaman ulaşılabilir, gerçekleştirilebilir ve denetlenebilir olmuştur. İşgücü piyasaları dijitalleşmeyle birlikte daha esnek çalışma modellerine geçerken, çalışma koşulları da

²⁶ Catherine Kirchmeyer, "Work-Life Initiatives: Greed or Benevolence Regarding Workers' Time? In Trends in Organizational Behavior", *Time in Organizational Behavior*, New York, NY, US : John Wiley & Sons Ltd., 2000.

²⁷ Louise P. Parkes ve Peter H. Langford, "Work-Life Balance or Work-Life Alignment? A Test of The Importance of Work-Life Balance for Employee Engagement and Intention to Stay in Organizations", *Journal of Management and Organization*, 14/3 (2008).

²⁸ Ismail Nizam ve Chrystinne Kam, "The Determinants of Work-Life Balance in the Event Industry of Malaysia. International Journal of Management". *Accounting and Economics*, 5/3 (2018).

tamamen değişmekte, çalışanların işletmelerden, işletmelerin de çalışanlardan beklentileri farklılaşmaktadır. Daha açık ifade etmek gerekirse, hibrit veya tamamen uzaktan çalışma gibi esnek çalışma düzenlemeleri, çalışma koşullarını, iş-yaşam dengesini, performansı ve çalışanların beklentilerini farklı şekillerde etkilemektedir. Birçok sektör ve nitelikli çalışan için “yeni normal” haline dönüşen bu çalışma hallerinin, çalışanlara daha fazla özerklik ve esneklik sunduğu, bunun da genellikle daha iyi bir iş-yaşam dengesinin sağlanmasını kolaylaştırdığı belirtilebilir. Bu görüşün bir uzantısı olarak, söz konusu esnek çalışma türlerinin kadınların yoğun ücretsiz bakım iş yükleri dikkate alındığında, kadınların işgücüne katılımını teşvik etmede faydalı olabileceğine dikkat çekilmektedir. Ancak bu iddianın başka bir kesim tarafından şiddetle eleştirildiğini de belirtmek yerinde olacaktır. Nitekim uzaktan veya hibrit çalışmanın faydaları kadınlar özelinde tanımlanıp açıklandığında, kadınların toplumsal rollerine göre uyarlanmış ve önceliğin bu rollere verilerek, bunlar etrafından şekillendirilmiş bir çalışma düzeni tasarlanmış olduğu ileri sürülmektedir. Bu da işin yoğunlaşmasına, daha uzun çalışma saatlerine ve özellikle kadınlar için zararlı olabilecek iş ve ev yaşamının örtüşmesine yol açmak bakımından, bazı belirgin sorun alanları yaratabilir. Bu çelişkili durum, genellikle “özerklik paradoksu” olarak adlandırılmaktadır.

Öte yandan, çalışan kadınların küresel COVID-19 salgını nedeniyle köklü değişikliklere ve çalkantılara maruz kaldığı ve eski denge halini korumak veya yeniden tesis etmek için daha çok çabaladığı da bir gerçektir. Diğer zorlukların yanı sıra, tatmin edici bir rol dengesine ulaşmak, çalışan kadınların karşılaştığı en önemli zorluklardan biridir. Nitekim tatmin edici bir rol dengesine ulaşmak, hemen her toplumsal, kültürel ve geleneksel alışkanlıklardan dolayı orantısız sayıda ev içi rol üstlenmek zorunda olan kadınlar için son derece zordur. Nitekim Uluslararası Çalışma Örgütü bir raporunda, erkek meslektaşlarının bir saat 23 dakikasına kıyasla, bir kadının ev ve bakım işlerini yerine getirmek için günde ortalama dört saat 25 dakika harcadığını ortaya koymuştur.²⁹ İşin erkekler ve kadınlar arasındaki bu eşitsiz dağılımı, çalışan kadınların iş ve iş dışı rolleri arasında bir denge kurması için birçok zorluk yaratmaktadır. Eşit olmayan aile içi rol dağılımından kaynaklanan dengesiz dağılım, kaçınılmaz olarak kadınların kariyerleri için de engeller yaratmaktadır. Kadınlar ayrıca rol çatışması riskini artıran sayısız başka sorumluluklarla da ilgilenmektedir.

Pandemi tedbirleri kapsamında birçok işyerinin kapatılması ve uygun işlerin dijitalleşmenin elverdiği ölçüde uzaktan veya hibrit yapılması işletmelere belli maliyet avantajları sağlamıştır. Bu nedenle, söz konusu çalışma modellerinin pandemi sonrasında da bir ölçüde uygulanmaya devam edeceği öngörüsünde bulunulabilir. Bunun anlamı, yapılan işin ve işi yapan bireyin dijital teknolojilerle iç içe geçme düzeyi arttıkça, klasik mekânsal sınırlamaların da bir o kadar esnetileceğidir. Ancak işin ev alanına daha çok girmesi ev işlerinin kapsamının ve miktarının, çocukların okul dışında kalma ihtimalinin, bakmakla yükümlü olunan kişilerin bakım görevlerinin ve kapsamlı temizlik ve sağlık hizmetleri gereksiniminin artmasına neden olmuştur.³⁰

²⁹ Emanuela Pozzan ve Umberto Cattane, “Women Health Workers: Working Relentlessly in Hospitals and at Home”, *International Labour Organisation*, 2020, erişim 15 Ekim 2022, https://www.ilo.org/global/about-the-ilo/newsroom/news/WCMS_741060/lang--en/index.htm

³⁰ Birleşmiş Milletler, “Women Leaders’ Virtual Roundtable on COVID-19 and the Future: Issues Call to Put Women and Girls at the Centre of Response Efforts”, 2020, erişim 22 Eylül 2022, <https://www.unwomen.org/en/news/stories/2020/4/press-releasewomen-leadersvirtual->

Öte yandan, tartışmanın diğer tarafında ise COVID-19 salgınının bazı bireyler için fayda sağlamış olduğunu ileri süren bir görüş bulunmaktadır. Örneğin, Nisan 2019'a kıyasla Nisan 2020'de Japon toplumundaki intihar oranında yüzde 20'lik bir düşüş saptanmış³¹ ve bu gelişme, kısıtlama tedbirleri kapsamında aileyle daha fazla vakit geçirilmesiyle ve daha sıcak ve samimi aile içi ilişkiler kurulabilmesiyle ilişkilendirilmiştir. Bu kapsamda, çalışan bireyler işe gidip gelmek için daha az zaman harcamak zorunda kalmakta ve dolayısıyla aileleriyle daha fazla vakit geçirebilmektedir. Benzer şekilde, Birleşik Krallıkta ebeveynler arasında yapılan bir anket, iş ve yaşam sorumluluklarını entegre etmenin giderek daha güç hale gelmesine rağmen, karantina sırasında birlikte zaman geçirmeleri nedeniyle aile üyeleri arasındaki bağların daha da güçlendiğini ortaya koymuştur.³² Benzer şekilde, Türkiye'de yapılan bir çalışmada evlilik ve aile ilişkilerinde iyileşme tespit edilmiştir.³³

Farklı araştırmaların ortaya koyduğu bu olumlu tablonun arkasındaki başlıca nedenler olarak, pandemi sürecinin çalışanların esnekliğini arttırması, işyerine gitme zorunluluğunu azaltması veya tamamen ortadan kaldırması, toplamda daha az saat çalışılması (kuşkusuz perakende dağıtım gibi belli işkolları hariç olmak üzere) veya alternatif programlara göre çalışılması gibi imkanlar ve yeni hareket alanları oluşturduğu belirtilmektedir. Esneklik, işe gidip gelmeme ve bunun sonucunda ortaya çıkan zaman ve çaba tasarrufu nedeniyle potansiyel olarak daha iyi bir iş-yaşam dengesini teorik olarak kolaylaştırır ve bu da daha sonra aile ve rahatlama için kullanılabilir. Üstelik COVID-19 nedeniyle uygulanan sokağa çıkma yasaklarının ve katı sosyal mesafe kurallarının evden çalışmayı arttırmasının ofise kıyasla daha fazla üretkenlik yaratmış olabileceği de ileri sürülmektedir.

Bununla birlikte, Amerika Birleşik Devletlerindeki ebeveynler arasında yapılan bir araştırma, koronavirüs salgınının çalışan anneler üzerinde çocuklarına bulaştırma olasılığı nedeniyle daha fazla stres ve olumsuz bir ruh sağlığı yarattığını bulmuştur³⁴. Bu bulgu, çalışan annelerin yükün daha büyük bir kısmını taşıyabileceğini ve bu durumun onları rol dengeleme açısından zorlu bir konuma getirdiğini göstermektedir. Üstelik karantina sırasında, çocuk bakımı ve diğer destek hizmetleri birçok ülkede çalışan ebeveynli aileler için yeterince sağlanamamış ve aileler bu sorunun çözümü için kendi enformel kanallarıyla baş başa bırakılmıştır. Bu da başta kadınlar olmak üzere ebeveynler üzerindeki baskıyı arttırmış ve çalışma yeteneklerini sınırlamıştır. Ev işleri ve bakım rolleri, kısmen geleneksel toplumsal cinsiyet rolleri nedeniyle genellikle kadınlar tarafından üstlenilmektedir. Buradaki asıl sorun, kadınların çalışma hayatına katılmasının geleneksel bakım rollerinde bir azalmaya neden olmaması, hatta kadınların artan ev işlerine katılımının işteki üretkenliklerini daha da azaltmasıdır. Yaşanan bu çatışma, çalışan

roundtable-on-covid-19.

³¹ Birleşmiş Milletler, "Women Leaders".

³² Jacob Roshgadol, "Quarantine Quality Time: 4 in 5 Parents Say Coronavirus Lockdown Has Brought Family Closer Together", *Study Finds*, 2020, 2020. Erişim 15 Ekim. <https://studyfinds.org/quarantine-quality-time-4-in-5-parents-say-coronavirus-lockdown-has-brought-family-closer-together/>.

³³ Ali Murat Alhas, "More "Family Time" Amid Coronavirus Isolation at Home", *Anadolu Agency*, 2020, erişim 10 Ekim 2022, <https://www.aa.com.tr/en/lateston-coronavirus-outbreak/morefamily-time-amid-coronavirusisolation-at-home/1812529>.

³⁴ Liz Hamel ve Alina Salganicoff, "Is There a Widening Gender Gap in Coronavirus Stress?", *Kaiser Family Foundation*, 2020, erişim 15 Eylül 2022, <https://www.kff.org/policy-watch/is-there-widening-gender-gap-in-coronavirus-stress/>.

anneleri zamanlarını bölmeye zorlamıştır. Bunun yanı sıra, dünya genelinde çalışan kadınlar arasında COVID-19'un bir sonucu olarak işten çıkarmaların, maaş kesintilerinin ve izne çıkarılma uygulamalarının daha yoğun olduğu da bilinmektedir.³⁵ Amerika Birleşik Devletlerinde yapılan bir araştırma, çalışan kadınların üçte birinin halihazırda işten çıkarıldığını veya ücret kesintileriyle karşı karşıya kaldığını bulmuştur.³⁶ Benzer bir çalışma Kanada'da da yapılmış ve pandeminin, cinsiyet uçurumunu ve eşitsizlikleri önemli ölçüde genişlettiğini saptamıştır.³⁷ Bu da pandemi dolayısıyla kadınların iş-yaşam dengesini sağlama konusunda daha fazla stres ve bozulma yaşama eğiliminde olduğunu göstermektedir. Bunun muhtemel bir nedeni, cinsiyete dayalı roller de dahil olmak üzere çoklu görev gereksinimleri için artan zaman baskısıdır.

Bu araştırmalardan ve yapılan yorumlardan da açıkça görüleceği üzere, aynı duruma ilişkin iki farklı çıkarım yapmak mümkündür. Daha açık bir ifadeyle, pandemi dolayısıyla ofis dışı çalışma kimileri için iş-yaşam dengesini sağlamaya katkı sunarken, kimileri içinse ciddi bir sorun anlamına gelmektedir. Nitekim hibrit veya tamamen uzaktan çalışma ya COVID-19'un ortaya çıkardığı temel bir zorluğu, yani aile veya özel yaşamı iş alanından ayırmanın karmaşıklığını beraberinde getirmekte ya da doğru bir zaman yönetimi becerisiyle iş-yaşam dengesinin sağlanmasına katkı sunmaktadır. Birbiriyle çatışan bu iki görüş özetlenecek olursa, pandemi sırasında bir işyerine gitmek ve çalışma alanlarını iş arkadaşlarıyla paylaşmak anksiyete, stres ve can sıkıntısı ile olumsuz; rahatlama, başarı hissi, ilişkiler ve aile rollerinden kopma ile olumlu bir şekilde ilişkilendirilmiştir.³⁸

Sonuç

İşgücü piyasaları dinamik yapıları nedeniyle her zaman belli bir değişim içindedir. Bu değişim süreçleri, bazı olağanüstü durumlar nedeniyle hızlanmakta ve normalden daha kısa bir sürede yayılmaktadır. Covid-19 pandemisi işgücü piyasaları üzerinde bu tür bir etki yapmıştır. Daha açık bir ifadeyle, özellikle dijital teknolojilerin nispeten yoğun kullanıldığı işkollarında ve mesleklerde uzunca bir süredir hibrit veya tamamen uzaktan çalışma tartışılmaya ve yaygınlaşmaya başlamıştır. Ancak, geleneksel çalışma şekillerinden radikal bir kopuş anlamına gelen bu esnek çalışma biçimleri pandemi dolayısıyla kendi olağan seyrinden ayrılmış ve olması gerekenden çok daha hızlı bir yayılım göstermiştir. Bu süreçte, bu yeni çalışma biçimleri işgücü piyasasındaki "yeni normaller" olarak kabul edilmiştir.

Bununla birlikte, pandemi evlerin işyeri, okul, oyun alanı, aile sığınağı ve eğlence merkezine dönüşmesi nedeniyle birçok bireyi hayatını ev içinde yeniden düzenlemeye zorlamış ve bu nedenle iş-yaşam dengesini sağlamak daha da güçleşmiştir. Nitekim artık ileri dijital teknolojiler sayesinde işler ofislerin dışına taşmış, mesai

³⁵ Joel B. Carnevale ve Isabella Hatak, "Employee Adjustment and Well-Being in the Era of COVID-19: Implications for Human Resource Management", *Journal of Business Research*, 116 (2020).

³⁶ Daniela Del Boca vd., "Women's and Men's Work, Housework and Childcare, Before and During COVID-19", *Review of Economics of the Household*, 18 (2020).

³⁷ Yue Qian ve Sylvia Fuller, "COVID-19 and the Gender Employment Gap Among Parents of Young Children", *Canadian Public Policy*, 46/2 (2020).

³⁸ Helen Lewis, "The Coronavirus is a Disaster for Feminism: Pandemics Affect Men and Women Differently", *The Atlantic*, 19 Mart 2020, erişim 28 Ekim 2022, <https://www.theatlantic.com/international/archive/2020/03/feminism-womens-rights-coronavirus-covid19/608302/>.

saatleri günün yirmi dört saatine yayılmıştır. Bu süreç, her ne kadar çalışan bireyin bu aşırı esneklik hali içerisinde kendi çalışma kurallarını kendisinin belirlemesi gibi bazı avantajlar tanısa da genel anlamda iş-yaşam dengesini sağlamayı güçleştirmiştir. Bu da bireyin her anının işletme tarafından hesap sorulabilir olmasına ve sisteme ait hale gelmesine yol açmıştır.

Bu durum, erkek ve kadın ebeveynler arasında dengeli bir rol paylaşımı olmayan toplumlarda özellikle kadınlar açısından artan rol gereksinimleri anlamına gelmektedir. Yazındaki araştırmalar incelendiğinde, genel ve makro anlamda hibrit ve tamamen uzaktan çalışmanın aile ilişkilerinin daha yakın ve samimi hale gelmesine, bağların kuvvetlenmesine ve boşanma oranlarının gerilemesine katkı sağladığı görülürken, kadınlar özelindeki çalışmaların benzer olumlu sonuçlara ulaşmadığı anlaşılmaktadır. Bunun anlamı, yeni normal koşullar altında kadınların geleneksel haneîçi rollerinde bir azalmanın değil, tam tersine artışın yaşanmış olmasıdır. Üstelik bazı araştırmalar, kadınların haneîçi ve haneîşî rolleri arasında bir tercih yapmak durumunda kalmaları halinde tercihin genellikle işlerinden vaz geçmek olduğunu da ortaya koymuştur. Dolayısıyla bu yeni çalışma düzeninin pandemi sonrasında da devam edeceği öngörüsüne dayanarak, kadınların çalışma hayatına ve topluma tam katılımlarını sağlayacak ve onları geleneksel rollerin tek öznesi olmaktan kurtaracak mikro ve makro düzeyli yeni müdahalelerin düşünülmesi gerektiği açıktır.

Son olarak sorulması gereken bir soru, “yeni normalin” pandemi sona erdiğinde yeniden “eski normale” dönüp dönemeyeceğidir. Çünkü söz konusu dönüşüm pandemi ile birlikte gerçekleşmiştir ve sonucu doğuran etki, yani pandemi ortadan kalkınca sistemin yeniden eski haline dönmesi beklenebilir. Ancak mevcut göstergeler ve gözlemler pandemi sona erse bile çalışma hayatındaki etkilerinin devam edeceği yönündedir. Bunun başlıca sebebi, hibrit veya tamamen uzaktan çalışma deneyimlerinin maliyet açısından işletmelere tasarruf sağlaması ve operasyonel ve idari anlamda sürdürülmesinin işletmeler açısından nispeten kolay olmasıdır. Ancak meseleye çalışanlar açısından bakıldığında karşımıza her koşulda aynı olumlu tablo çıkmamaktadır.

Kaynakça

- Acemoglu, Daron ve Pascual Restrepo. *Robots and Jobs: Evidence From US Labor Markets*. Cambridge: NBER Working Paper Series No. 23285, 2017.
- Acemoglu, Daron. *Unknowns, Challenges and Opportunities in the Time of Covid-19*. MIT - Massachusetts Institute of Technology, 2020.
- Alhas, Ali Murat. "More “Family Time” Amid Coronavirus Isolation at Home". *Anadolu Agency*. 2020. Erişim 10 Ekim 2022. <https://www.aa.com.tr/en/lateston-coronavirus-outbreak/morefamily-time-amid-coronavirusisolation-at-home/1812529>.
- Ambrose, Jillian. "BP to Tell 25,000 Office Staff to Work From Home Two Days A Week". *The Guardian*. 2021. Erişim 2 Ekim 2022. <https://www.theguardian.com/business/2021/mar/08/bp-to-tell-25000-office-staff-to-work-from-home-two-days-a-week>.
- BBC News. "Microsoft Makes Remote Work Option Permanent". *BBC*. 9 Ekim 2020. Erişim 29 Eylül 2022. <https://www.bbc.com/news/business-54482245>.

- BBC News. "Nationwide Tells 13,000 Staff to 'Work Anywhere'". *BBC*. 25 Mart 2021. Erişim 28 Ekim 2022. <https://www.bbc.com/news/business-56510574>.
- Birleşmiş Milletler. "Women Leaders' Virtual Roundtable on COVID-19 and the Future: Issues Call to Put Women and Girls at the Centre of Response Efforts". 2020. Erişim 22 Eylül 2022. <https://www.unwomen.org/en/news/stories/2020/4/press-releasewomen-leadersvirtual-roundtable-on-covid-19>.
- Brynjolfsson, Erik ve Andrew McAfee. *The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies*. New York: WW Norton & Company, 2014.
- Carnevale, Joel. B. ve Isabella Hatak. "Employee Adjustment and Well-Being in the Era of COVID-19: Implications for Human Resource Management". *Journal of Business Research*, 116 (2020): 183-187.
- Causa, Orsetta, Michael Abendschein, Nhung Luu, Emilia Soldani ve Chiara Sorio. *The Post-COVID-19 Rise in Labour Shortages*. OECD Economics Department Working Papers No. 1721, 2022.
- Dauth, Wolfgang, Sebastian Findeisen, Jens Südekum ve Nicole Wößner. *German Robots- the Impact of Industrial Robots on Workers*. Nuremberg: IAB-Discussion Paper No. 30, 2017.
- Del Boca, Daniela, Noemi Oggero, Paola Profeta ve Mariacristina Rossi. "Women's and Men's Work, Housework and Childcare, Before and During COVID-19". *Review of Economics of the Household*, 18 (2020): 1001-1017.
- Dingel, Jonathan I. ve Brent Neiman. "How Many Jobs Can Be Done at Home?". *Journal of Public Economics*, 189 (2020).
- Eichhorst, Werner, Paul Marx, Ulf Rinne, ve Johannes Brunner. *Policy Sequences during and after COVID-19: A Review of Labour Market Policy Patterns*. Bonn, Germany: IZA Policy Paper No. 186, 2022.
- Fleurbaey, Marc. *We are All in this Together? More than You Think*. New York (NY): United Nations, 2020.
- Forman, Chris, ve Nicolas van Zeebroeck. "Digital Technology Adoption and Knowledge Flows within Firms: Can the Internet Overcome Geographic and Technological Distance?". *Research Policy*, 48/8 (2019).
- Gadhi, Sridhar. "How Digital Infrastructure Can Help Us through the COVID-19 Crisis". *World Economic Forum*, 2020. Erişim 15 Ekim 2022. <https://www.weforum.org/agenda/2020/04/digital-infrastructure-public-health-crisis-covid-19/>
- Gomez-Salvador, Ramon, ve Michel Soudan. *The US Labour Market After the COVID-19 Recession*. European Central Bank (ECB), 2022.
- Hamel, Liz ve Alina Salganicoff. "Is There a Widening Gender Gap in Coronavirus Stress?". *Kaiser Family Foundation*, 2020. Erişim 15 Eylül 2022. <https://www.kff.org/policy-watch/is-there-widening-gender-gap-in-coronavirus-stress/>.
- Hartmans, Avery. "Google Just Delayed Its Office Reopening until September 2021. Here's How Other Major Silicon Valley Companies are Thinking about the Future of Work". 15 Aralık 2020. Erişim 15 Eylül 2022. <https://www.businessinsider.com/siliconvalley-future-of-work-port-coronavirus-apple-amazon-facebook-2020-10?r=US&IR=T>.

- ILO. "Trade Unions in Transition: What will be their Role in the Future of Work?". *ILO, InfoStories*, 2021. Erişim 10 Ekim 2022. <https://www.ilo.org/infostories/en-GB/Stories/Labour-Relations/trade-unions#introduction>.
- Kirchmeyer, Catherine. "Work-Life Initiatives: Greed or Benevolence Regarding Workers' Time? In Trends in Organizational Behavior". *Time in Organizational Behavior*. New York, NY, US : John Wiley & Sons Ltd., 2000.
- Lewis, Helen. "The Coronavirus is a Disaster for Feminism: Pandemics Affect Men and Women Differently". *The Atlantic*. 19 Mart 2020, erişim 28 Ekim 2022, <https://www.theatlantic.com/international/archive/2020/03/feminism-womens-rights-coronavirus-covid19/608302/>.
- Lund, Susan, Anu Madgavkar, James Manyika, Sven Smit, Kweilin Ellingrud ve Olivia Robinson. *The Future of Work after COVID-19*. McKinsey Global Institute, 2021.
- Mazzuccato, Mariana. "The Covid-19 Crisis is a Chance to Do Capitalism Differently". *The Guardian*, 18 (2020).
- Melhem, Samia, Maryam Lawal, ve Sajitha Bashir. "Enhancing Digital Capabilities in A Post-COVID-19 World". *World Bank*, 12 Haziran 2020. Erişim 11 Ekim 2022. <https://blogs.worldbank.org/digital-development/enhancing-digital-capabilities-postcovid-19-world>.
- Murdoch, Donna, ve Rachel Fichter. "From Doing Digital to Being Digital: Exploring Workplace Adoption of Technology in the Age of Digital Disruption". *International Journal of Adult Vocational Education and Technology (IJAVET)*, 8/4 (2017): 13–28.
- Nizam, Ismail, ve Chrystinne Kam. "The Determinants of Work-Life Balance in the Event Industry of Malaysia. International Journal of Management". *Accounting and Economics*, 5/3 (2018): 141–168.
- OECD. *COVID-19: Protecting People and Societies, Tackling Coronavirus (Covid19) – Contributing to a Global Effort*. Paris: Organisation for Economic Cooperation and Development, 2020.
- Omay, Umut. "Covid-19 Salgını Sonrası Çalışma Hayatı: Güncel Sorunlar, Öngörüler ve Öneriler". *Covid-19 Pandemisinin Ekonomik, Toplumsal ve Siyasal Etkileri*. Haz., Dilek Demirbaş, Veysel Bozkurt ve Sayım Yorgun. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınevi, 2020: 153-170.
- Parkes, Louise P. ve Peter H. Langford. "Work-Life Balance or Work-Life Alignment? A Test of the Importance of Work-Life Balance for Employee Engagement and Intention to Stay in Organizations". *Journal of Management and Organization*, 14/3 (2008): 267–284.
- Pozzan, Emanuela ve Umberto Cattane. "Women Health Workers: Working Relentlessly in Hospitals and at Home". *International Labour Organisation*, 2020. Erişim 15 Ekim 2022. https://www.ilo.org/global/about-the-ilo/newsroom/news/WCMS_741060/lang--en/index.htm
- Qian, Yue ve Sylvia Fuller. "COVID-19 and the Gender Employment Gap Among Parents of Young Children". *Canadian Public Policy*, 46/2 (2020): 89–101.
- Rafferty, Kolja A. "How A Post-Covid 19 Workplace Scenario Looks Like". 23 Haziran 2020. Erişim 8 Ekim 2022. <https://blogs.insead.edu/idpn-globalclub/how-a-post-covid-19-workplace-scenario-looks-like/>.

- Ramaswamy, Krishna V. "Technological Change, Automation and Employment: A Short Review of Theory and Evidence". *International Review of Business and Economic*, 2/2 (2018).
- Rinne, Ulf, Paul Marx Werner Eichhorst, ve Johannes Brunner. *Promoting Youth Employment during COVID-19: A Review of Policy Responses*. Geneva: ILO, 2022.
- Ro, Christine. "Companies are Looking to the Post-Covid Future. For Many, the Vision is A Model that Combines Remote Work and Office Time". *BBC Worklife*, 31 Ağustos 2020. Erişim 2 Ekim 2022. <https://www.bbc.com/worklife/article/20200824-whythe-future-of-work-might-be-hybrid>.
- Roshgadöl, Jacob. "Quarantine Quality Time: 4 in 5 Parents Say Coronavirus Lockdown Has Brought Family Closer Together". *Study Finds*, 2020. Erişim 15 Ekim. <https://studyfinds.org/quarantine-quality-time-4-in-5-parents-say-coronavirus-lockdown-has-brought-family-closer-together/>.
- Siemens AG. "Siemens to Establish Mobile Working as Core Component of the 'New Normal'". 16 Temmuz 2020. Erişim 10 Ekim 2022. <https://press.siemens.com/global/en/pressrelease/siemens-establish-mobile-working-core-component-new-normal>.
- Stiglitz, Joseph E. "World Leaders must Unite in Tackling COVID-19". World Economic Forum and Project Syndicate, 2020.
- UN. *Shared Responsibility, Global Solidarity: Responding to the Socioeconomic Impacts of COVID-19*. United Nations Sustainable Development Group, 2020.
- Vargo, Deedra, Lin Zhu, Briana Benwell, ve Zheng Yan. "Digital Technology Use during COVID-19 Pandemic: A Rapid Review". *Human Behavior and Emerging Technologies*, 3/1 (2021):13-24

COVID-19 Pandemisi Türkiye'nin Yeşil Büyüme Göstergeleri Bakımından OECD Karşısındaki Performansını Değiştirdi mi?

Has the COVID-19 Pandemic Changed Turkey's Performance Against The OECD in Regards to Green Growth Indicators?

MELİKE ATAY POLAT *

SUZAN ERGÜN **

* Assoc. Prof., Mardin Artuklu University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Economics; Artuklu Campus, Diyarbakır Road, 47100, Mardin, Turkey, E-Mail: matay@artuklu.edu.tr
 <https://orcid.org/0000-0001-9507-5942>

** Prof., İnönü University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Economics; Central Campus, 44280, Bulurlu Battalgazi, Malatya, Turkey, E-Mail: suzanergun@inonu.edu.tr
 <https://orcid.org/0000-0002-8447-972X>

Öz: *Pandemiler başta politik, ekonomik, sosyal, kültürel ve çevresel olmak üzere pek çok açıdan toplumların değişim sergilemelerine neden olmaktadır. Bu değişimlerin muhtemel etkileri üretim ve tüketimin gerilemesi, gelirin azalması, işsizliğin artması, ticaretin düşmesi, enerji talebi ve çevre kirliliğinin azalmasıdır. COVID-19 pandemisi de küresel ekonomiyi anlamlı bir şekilde etkilemiştir. Ülkeler, gelişmişlik düzeylerine göre bu gelişmelerden farklı şekilde etkilenmiştir. COVID-19 pandemisi Türkiye ekonomisini de etkilemeye devam etmektedir. Bu çalışmanın amacı, COVID-19 pandemisinin Türkiye'nin OECD karşısındaki yeşil büyüme performansında bir etkiye yol açıp açmadığını kümeleme analizi uygulayarak belirlemektir. 46 yeşil büyüme göstergesi kullanılarak uygulanan kümeleme analizi bulguları, Türkiye'nin dahil olduğu ülke grubunun COVID-19 pandemisi sonrasında değiştiğini göstermiştir. Türkiye pandemi öncesinde Şili ve Kolombiya gibi ülkeler ile aynı grupta yer alırken, pandemi sonrasında çevresel kalitenin iyileştirilmesine katkı sunan önemli yenilenebilir enerji potansiyeline sahip Danimarka, İsveç, Norveç, Avustralya, Lüksemburg ve Finlandiya gibi ülkeler ile aynı grupta yer almaya başlamıştır.*

Anahtar kelimeler: *Yeşil büyüme, COVID-19, Pandemi, OECD, Kümeleme analizi*

Abstract: *Pandemics cause societies to change in many ways, including political, economic, social, cultural and environmental. The possible effects of these changes are the decrease in production and consumption, decrease in income, increase in unemployment, decrease in trade, decrease in energy demand and environmental pollution. Depending on the development level of the countries, countries may be affected differently from these developments. The COVID-19 pandemic has also significantly affected the global economy. The COVID-19 pandemic continues to affect the Turkish economy. The aim of this study is to determine whether the COVID-19 pandemic has had an impact on Turkey's green growth performance against the OECD by applying cluster analysis. Cluster analysis findings using 46 green growth indicators showed that the country group including Turkey changed after the COVID-19 pandemic. While Turkey was in the same group with countries such as Chile and Colombia before the pandemic, it started to be in the same group with*

Gönderim 7 Ekim 2022
Düzeltilmiş Gönderim 15 Aralık 2022
Kabul 17 Aralık 2022

Received 7 October 2022
Received in revised form 15 December 2022
Accepted 17 December 2022

countries such as Denmark, Sweden, Norway, Australia, Luxemburg and Finland, which have significant renewable energy potential that contributes to the improvement of environmental quality after the pandemic.

Keywords: *Green Growth, COVID-19, Pandemic, OECD, Cluster analysis*

Giriş

Küresel ekonominin 2020 yılında karşılaştığı en büyük sorun, COVID-19 pandemisi olmuştur. ABD'deki Batı Nil virüsünden (1999–2003) başlayarak, yirmi birinci yüzyılın başından beri küresel topluluk, birçok salgın yaşamıştır.¹ Yeni tanımlanan koronavirüs (SARS-CoV-2) Wuhan'da keşfedilmiş ve Aralık 2019'dan beri Çin'de ve dünyanın diğer ülkelerinde hızla yayılmıştır. WHO tüm dünyada enfeksiyon sayısı arttığı için 11 Mart 2020 tarihinde COVID-19'u pandemi olarak ilan etmiştir.² COVID-19 (SARS-CoV-2), Şiddetli Akut Solunum Sendromu (SARS) ve Orta Doğu Solunum Sendromu'ndan (MERS) sonra gelişen üçüncü yüksek derecede patojenik insan koronavirüsüdür. Virüsün hızlı bulaşması, COVID-19'un en büyük zorluğudur.³

COVID-19'dan önceki pandemiler nispeten küçük insan kayıplarına neden oldukları ve küresel ekonomi ile finansal piyasalar üzerinde çok küçük bir etkiye sahip oldukları için dünya çapında çok fazla bir korkuya neden olmamıştır. Bununla birlikte, mevcut koronavirüs hastalığı Kasım-2019'dan beri tüm küresel toplumu tehdit etmeye devam etmektedir. COVID-19 pandemisi bir sağlık krizinden daha fazlasıdır; ekonomik kriz, insani kriz, güvenlik krizi ve insan hakları krizi olarak betimlenebilir. Bu kriz, uluslar içinde ve arasında ciddi kırılmalıkları ve eşitsizlikleri vurgulamıştır. Bu krizden çıkmak, şefkat ve dayanışma ruhuyla hareket eden toplum, devlet ve dünya yaklaşımını gerektirmektedir.

Pandemi, iklim değişikliği, doğa kaybı, kaynak verimliliği ve kirlilik konusunda harekete geçilmesi gerektiğine dair doğadan bir uyarıdır. Sağlıklı ve işlevsel ekosistemler, COVID-19 sonrası bir dünya için kritik öneme sahiptir. Kimyasal ve atık yönetimi çerçevesinin belirlenmesinin yanı sıra sürdürülebilir tüketim ve üretim kalıplarının benimsenmesi her zamankinden daha önemlidir. Çünkü ekosistemlerin sağlığı ne kadar iyi yönetilirse insan sağlığı ve refahı o kadar iyi yönetilir. Genel olarak sürdürülemez tüketim ve üretim kalıpları tarafından yönlendirilen doğal alanların, birincil ormanların ve ekosistemlerin sürekli bozulması, insanlara bulaşabilecek hastalıkları taşıyan hayvanlara ve bitkilere insanları daha da yaklaştırmış, aşırı iklim olaylarına ve sistemik risklere karşı kırılmalıklar artmıştır.

Virüsün neden olduğu insan yaşamı kayıpları ve sosyal etkilerinin yol açtığı derin üzüntüye rağmen olaya farklı açıdan bakıldığında belki de COVID-19 kalkınma modelinin gözden geçirilmesi ve daha adil ve insanın doğayla ilişkisini yeniden

¹ Amritkant Mishra, "Positive Side Effects of the Covid-19 Pandemic on Environmental Sustainability: Evidence from the Quadrilateral Security Dialogue Countries", *Management of Environmental Quality: An International Journal*, 33/3 (2022), s.674-675.

² Mohamed K. Mostafa, Gamil Gamal ve Ahmad Wafiq, "The Impact of COVID 19 on Air Pollution Levels and Other Environmental Indicators-A Case Study of Egypt", *Journal of Environmental Management*, 277 (2021).

³ Md Mofijur vd., "Impact of COVID-19 on the Social, Economic, Environmental and Energy Domains: Lessons Learnt from a Global Pandemic", *Sustainable Production and Consumption*, 26 (2021), s.343.

kurabileceği daha kapsayıcı döngüsel bir ekonomi modeline geçilmesi için bir fırsat sunmaktadır. Bu öngörülemez zorluk, 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Gündemi'nin başlığında da yer aldığı gibi “dünyayı dönüştürmek” için kararlı adımlar atılmasını zorunlu kılmaktadır. Pandeminin ortaya çıkardığı yeni dünya düzeni kararlı bir çevresel müdahale gerektirir. İnovasyon ve kaynak verimliliği, atık yönetimi, su ve sanitasyon, kimyasal yönetimi ve hava kirliliği gibi konuların birbiriyle bağlantılı doğası ve bunların insan sağlığı üzerindeki etkileri düşünüldüğünde, ülkelerin ve uluslararası kuruluşların yatırımlarının çevresel boyutları bütünleştirilmesi önemlidir.⁴

Yeşil büyüme, doğal varlıkların insan refahının gerektirdiği kaynakları ve çevresel hizmetleri sağlamaya devam etmesini sağlarken ekonomik büyümeyi ve kalkınmayı teşvik etmek anlamına gelir. Bunu yapmak için, sürekli büyümeyi destekleyecek ve yeni ekonomik fırsatlara yol açacak yatırım ve inovasyonu harekete geçirmelidir. Yeşil büyüme, sürdürülebilir kalkınmanın yerini tutmaz. Bunun yerine, ekonomilerin büyüme dinamiğini yeşilleştirmenin sosyal sonuçlarını tam olarak hesaba katarken, ekonomik ve çevresel temellerinde somut, ölçülebilir ilerleme elde etmek için pratik ve esnek bir yaklaşım sağlar.⁵ Yeşil büyüme stratejilerinin odak noktası, doğal varlıkların tam ekonomik potansiyellerini sürdürülebilir bir temelde sunabilmelerini sağlamaktır. Bu potansiyel, kritik yaşam destek hizmetlerinin – temiz hava ve su ile gıda üretimini ve insan sağlığını desteklemek için ihtiyaç duyulan esnek biyoçeşitlilik – sağlanmasını içerir. Doğal varlıklar sonsuza kadar ikame edilemez, bu nedenle yeşil büyüme politikaları bu hususu dikkate alır. Dolayısıyla, ekonomik toparlanma için yeşil stratejiler tasarlamak zorunludur.

Küresel karbondioksit (CO₂) emisyonları pandemi sırasında keskin bir şekilde düşmesine rağmen, fosil yakıtlardan kaynaklanan enerji kullanımındaki büyüme nedeniyle son on yılda yıllık %1 artış göstermiştir. 2020'de küresel CO₂ emisyonlarında 2019 seviyelerine göre yaklaşık %2-7'lik düşüş gerçekleşmiş olmasına rağmen, dünya ekonomisinin toparlanma sürecinde bu düşüşün geçici olduğu görülmüştür. Ayrıca pandeminin iklim, biyolojik çeşitlilik ve diğer çevresel konulardaki küresel eylem taahhüdünü daha da olumsuz etkileyeceğine dair endişeler de mevcuttur.⁶

COVID-19 pandemisi, Türkiye ekonomisini de etkilemektedir. Örneğin turizm, sanayi ve ticaret faaliyetleri gerilemiş, enerji tüketimi azalmış ve işsizlik oranı yükselmiştir. COVID-19 pandemisi Türkiye'de çevre kalitesi üzerinde ve dolayısıyla yeşil büyüme göstergeleri üzerinde de birtakım etkiler ortaya çıkarmıştır. Bununla birlikte, COVID-19 pandemisi ile ortaya çıkan çevresel etkilerin, yeşil büyüme göstergeleri yardımıyla detaylı bir şekilde ortaya konması gerekmektedir. Dünyada pek çok pandemi yaşanmış ve ekonomik etkileri analiz edilmiş olmasına rağmen, COVID-19 pandemisinin çevresel etkilerini ele alan çalışma sayısı

⁴ UN Environment Programme, “High Level Session: The Environmental Dimension of COVID-19 Sustainable Development Recovery, XXII Meeting of the Forum of Ministers, of Environment of Latin America and the Caribbean”. Bridgetown, Barbados 1-2 February 2021, UNEP/LAC-IG.XXII/3.

⁵ Palesa Shipalana ve Cythia Chigwenya, “The Impact of COVID-19 on Climate Finance and Green Development”, *SAIIA Policy Briefing*, 233 (2021).

⁶ Edward B. Barbier, “Greening the Post-Pandemic Recovery in the G20”, *Environmental and Resource Economics*, 76/4 (2020), s.686.

oldukça sınırlıdır. Bu çalışma ile COVID-19 pandemisinin Türk ekonomisinin OECD karşısındaki çevresel yeşil büyüme performansında yol açtığı etkileri ortaya konacaktır.

Çalışmada Türkiye de dahil olmak üzere 30 OECD üyesi ülkeye ait 2019 yılı, 2020 yılı ve 2021 yılı verileri kullanılarak ilk olarak kümeleme analizi kullanılarak pandemi öncesi ve pandemi sonrası dönemde Türkiye'nin hangi OECD ülkeleri ile aynı yeşil büyüme performans düzeyinde yer aldığı belirlenmiştir. Sonrasında pandeminin önceki yıla ait yeşil büyüme göstergeleriyle yapılan analiz sonuçları, pandeminin gerçekleşmesinden sonraki yıllara ait yeşil büyüme göstergeleri kullanılarak yapılan analiz sonuçları ile karşılaştırılmış, böylece, pandemi sonucunda yeşil büyüme göstergeleri bakımından Türkiye'nin OECD ülkeleri arasındaki yerinde bir değişiklik olup olmadığı belirlenmiştir. Çalışma, Covid-19 pandemisinin yeşil büyüme performans düzeyi üzerindeki etkisini kümeleme analizi ile ortaya koyan ilk çalışma olması bakımından önem taşımaktadır.

Çalışmada, giriş bölümünden sonra COVID-19 pandemisinin etkileri açıklanmış ve literatür incelemesine yer verilmiştir. Sonraki bölümde yöntem ve veri hakkında bilgilere değinildikten sonra ampirik bulgular açıklanmış ve sonuç bölümüne geçilmiştir

COVID-19 Pandemisinin Sosyo-Ekonomik ve Çevresel Etkileri

Dünya çapındaki hükümetler, virüsün yayılmasını etkili bir şekilde engellemek için kapatma, sokağa çıkma yasağı, seyahat kısıtlamaları, sosyal mesafeyi koruma, sosyal toplantıları engelleme vb. ilaç dışı katı halk sağlığı müdahalelerini benimsemiştir.⁷ Bu anlamda COVID-19, karbon ayak izinin azaltılması şeklinde olumlu bir etki yaratmış, böylece insan faaliyetleri ile doğal çevrenin sürdürülebilirliği arasındaki doğrudan bağlantıları vurgulamıştır.⁸ Ancak pandemi küresel sağlık sistemi dışında, dünya ekonomisini de ciddi şekilde etkilemiştir. Özellikle küresel ekonomik büyümenin yavaşlamasına yol açan ekonomik faaliyetlerdeki azalma, bu önlemlerin belirgin bir sonucudur.⁹ COVID-19, iki temel nedenden ekonomik büyüme üzerinde zararlı bir etkiye sahiptir. Birincisi, küresel salgının katlanarak büyümesinin finans ve sermaye önemli bir kafa karışıklığına neden olmasıdır. İkincisi, ülkelerin salgının büyümesini kontrol etmek için insan hareketini ve ulaşımı sıkı bir şekilde düzenlemesinin ve ekonomik faaliyetleri önemli ölçüde azaltmasının hem tüketici hem de üretken ekonomik faaliyetler üzerinde baskı oluşturmasıdır.¹⁰

COVID-19'a eşlik eden ekonomik kriz, dünyanın dört bir yanındaki topluluklarda sosyal ve ekonomik mücadeleleri ortaya çıkarmıştır. Ülkeler içindeki ve ülkeler arasındaki eşitsizlikler sadece görünür hale gelmekle kalmamış, krizle daha da şiddetlenmiştir. Hem virüs hem de ekonomik durgunluk, dünyadaki en yoksul ve

⁷ Gagan Deep Sharma vd., "COVID-19 and Environmental Concerns: A Rapid Review", *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 148 (2021), s.111239.

⁸ Arisman Arisman, "COVID-19 and the Environmental Impact in Indonesia", JICA Ogata Sadako Research Institute for Peace and Development Human Security and the Practices of Empowerment in East Asia Research Project Working Report, 2021, s.4.

⁹ Qiang Wang ve Xinyu Han, "Spillover Effects of the United States Economic Slowdown Induced by COVID-19 Pandemic on Energy, Economy, and Environment in Other Countries", *Environmental Research*, 196 (2021), 110936.

¹⁰ Mofijur vd., "Impact of COVID-19 on the Social, Economic, Environmental and Energy Domains", s.346.

en savunmasız insanları orantısız bir şekilde etkilemiştir. Avrupa ekonomileri dünyanın diğer bölgelerine kıyasla en homojen olmasına rağmen, Avrupa'da da farklı ülkeler arasında ölüm sayılarında büyük bir eşitsizlik olduğu görülmüştür.¹¹

Çevre, bu gezegende insanın hayatta kalmasının temel taşı ve uzun vadeli insan gelişiminin temelidir. Çevresel sürdürülebilirlik, küresel kalkınma politikasının en yaygın ve hayati bileşenidir ve doğal kaynakların geniş çapta sömürsü ile başa çıkmak için en etkili stratejidir. Sürdürülebilir bir çevre yaratmak, günümüzde insanlığın karşı karşıya olduğu en acil sorunlardan biridir. Gelecek nesillerin en az şimdiki nesiller kadar, hatta onlardan daha iyi bir yaşama sahip olabilmesi için bu zaruridir ve bugün doğal kaynakların yönetilme kapasitesine bağlıdır. Ülkenin politikaları, çevresel zararı en aza indirirken çevresel avantajları en üst düzeye çıkarmalıdır. Sera gazı emisyonlarını azaltan, sosyo-ekonomik büyümeyi destekleyen ve çevresel sürdürülebilirliği tehlikeye atmadan teknolojik bilgi ve tecrübeyi paylaşan iş birliği ve politika planlaması kritik öneme sahiptir.¹²

Çevreye atfedilen bu önemin sonucunda son dönemde “çevresel güvenlik” kavramı ön plana çıkmıştır. Çevresel güvenlik, kökleri Soğuk Savaş sonrası dönemde gelişen “insan güvenliği” kavramına dayanan bir kavramdır. İnsan güvenliği, güvenliğin referans nesnesini ulus-devletlerden bireysel insanları da kapsayacak şekilde genişleten bir kavramdır ve toplumun yanı sıra bireylerin ekonomi, siyaset, gıda, sağlık ve çevre ile ilgili ihtiyaçlarının karşılanmasını sağlamayı amaçlar. İnsan güvenliğine yönelik tehditler çevresel güvensizlikten kaynaklanabilir. Çevre güvenliği, doğal ekosistemi korunması gereken ana nesne olarak görmektedir. Bu bağlamda doğal çevrenin sürdürülebilirliği ve korunması gereklidir. Bu nedenle, insanoğlu tehditlerin ana kaynağı olarak algılanır ve davranışları çevrenin güvenliğini tehdit edebilir. İnsanoğlunu bir tehdit olarak algılamasına rağmen, çevre güvenliği yine de insan antropolojisi ile doğal koşulları karşılıklı bir ilişki içinde görmektedir. Doğal çevreye verilen zararlardan kaynaklanan insanlığa yönelik tehditler daha çok insan eylemlerinden kaynaklanmaktadır. Bu, insanların çevresel güvensizliğin hem kurbanı hem de nedeni olabileceği anlamına gelir. Depremler gibi doğal olaylar ve ormansızlaşma gibi insan yapımı olaylar, doğal ekosistemin istikrarı ve çevrenin genel güvenliği üzerinde önemli etkilere sahip olabilir.

COVID-19 enfeksiyonu, 21. yüzyılda küresel çevrenin genel güvenliğini hem olumlu hem de olumsuz olarak etkilemiştir. Olumlu etkiler; (i) artan dış hava kalitesi, (ii) azaltılmış kirlilik gürültüsü, (iii) azaltılmış evsel gıda atıkları, (iv) azalan enerji tüketimi ve sera gazı emisyonları, (v) yaban hayatı ticaretinde küresel düşüş, (vi) ormansızlaşmada azalma ve (vii) yüzey suyu kalitesinde artış iken olumsuz etkiler ise; (i) düşük iç hava kalitesi, (ii) artan tıbbi atık, (iii) yakma ve depolamadaki artışla birlikte atık geri dönüşümünde düşüş, (iv) ev ve dış ortamlarda tehlikeli kimyasal maddelerle artan dezenfeksiyon rutinleri ve (v) dezenfektan kullanımı nedeniyle doğal ekosistemler için artan ekolojik risktir.¹³

COVID-19 Pandemisinin Çevresel Etkilerine İlişkin Uygulamalı Literatür

¹¹ Constanze Fetting, “Impacts of the Covid-19 Pandemic on Sustainable Development and the SDGs in Europe”, ESDN Report July, 2020.

¹² Fiza Shaheen vd., “Do Affluent Nations Value A Clean Environment and Preserve It? Evaluating The N-Shaped Environmental Kuznets Curve”, *Environmental Science and Pollution Research*, (2022), s.47268-47269.

¹³ Arisman, “COVID-19 and the Environmental Impact in Indonesia”, s.3.

COVID-19 salgını, gerek küresel gerekse ulusal boyutta çok ciddi sosyal, ekonomik, siyasal, çevresel vb. bozulmalara neden olmuştur. Bu kapsamda koronavirüs hakkında hızla büyüyen bir literatür, onun sosyal, ekonomik ve çevresel etkileri başta olmak üzere farklı boyutlarını araştırmış ve araştırmaktadır.

Araştırmacıların inceledikleri ülkelerin başında pandeminin ilk ortaya çıktığı Çin gelmektedir. Bu kapsamda Balsalobre-Lorente vd., COVID-19 pandemisinin Çin'in ekonomik performansı ve çevre kalitesi üzerindeki etkilerini incelemiştir. Sonuçlar değişkenler arasında uzun vadeli bir ilişkinin varlığını; Çin ekonomisinin kirletici kaynaklı ekonomik büyümeye karşı esnek olmadığını ve izolasyonun ekonomik büyümeye daha az tepki verdiğini ortaya koymuştur.¹⁴ Salgının Çin için çevre üzerindeki dinamik etkisini analiz eden Wang ve Su, salgınının kısa vadede Çin'in hava kalitesini iyileştirdiğini ve küresel karbon emisyonunun azaltılmasına önemli ölçüde katkıda bulunduğunu ortaya koymuşlardır.¹⁵ Magazzino ve Mele Çin'in Hubei bölgesinde 20 Ocak ile 31 Temmuz 2020 arasında şehir düzeyinde günlük verileri toplayarak ekonomik büyüme, kirlilik (PM2.5, PM10 ve CO2) ve COVID-19 kaynaklı ölümler arasındaki ilişkiyi görüntü sinir ağı modeli kullanarak araştırmışlardır. Sonuçlar, Hubei bölgesi için ekonomik büyümedeki değişiklikler, ince parçacıklar ve COVID-19'dan kaynaklanan ölümler arasında güçlü bir tahmin ilişkisi olduğunu ortaya koymuştur.¹⁶ Wang, Wang ve Chang ise, genelleştirilmiş momentler yöntemi kullanarak 21 Ocak - 20 Kasım 2020 tarihleri arasında Çin'deki 31 eyalet başkentinin panel verilerine dayanan araştırmalarında pandeminin hava kirliliği üzerindeki etkisini araştırmış ve COVID-19 pandemisinin hava kalitesi üzerinde pozitif etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşmışlardır.¹⁷

Pandeminin çevresel etkilerini ele alan çalışmalardan Habibi, Awal, Fares ve Ghahremannejad, COVID-19'a verilen küresel tepkinin büyük şehirlerdeki hava kirliliği üzerindeki etkilerini incelemiştir. Sonuçlar, 2020 yılı NO2, CO ve PM2.5 seviyelerinde 2019'daki seviyelerine kıyasla önemli bir düşüş yaşanmıştır.¹⁸ Pandeminin İspanyol şehirlerinde hava kirliliği üzerinde yarattığı dolaylı etkinin İspanyol hükümeti tarafından alınan alarm ve hareket kısıtlaması kararnamesinden sonraki tarihler dikkate alınıp önceki günlerle karşılaştırıldığı çalışmalarında Cárce-Carrasco vd., ortalamanın %70 ila %80'i arasında bir düşüş şeklinde olduğunu tespit etmişlerdir.¹⁹ Ganguly, Sharma ve Kumar PM10 ve NO2 konsantrasyonlarının eğilimlerini değerlendirerek Hindistan'ın Delhi, Mumbai ve Kalküta kentlerinde mevcut hava kalitesi üzerinde karantinanın etkisini incelemiştir.

¹⁴ Daniel Balsalobre-Lorente vd., "Consequences of COVID-19 on the Social Isolation of the Chinese Economy: Accounting for the Role of Reduction in Carbon Emissions", *Air Quality, Atmosphere & Health*, 13/12 (2020).

¹⁵ Qiang Wang ve Min Su, "A Preliminary Assessment of the Impact of COVID-19 on Environment—A Case Study of China", *Science of the Total Environment*, 728 (2020): 138915.

¹⁶ Cosimo Magazzino ve Marco Mele, "A Neural Network Evidence of the Nexus Among Air Pollution, Economic Growth, and COVID-19 Deaths in the Hubei Area", *Advances in Environmental and Engineering Research*, 2/2 (2021): 1-1.

¹⁷ Ke Wang, Yiwei Wang ve Chun-Ping Chang, "The Impacts of COVID-19 Pandemic on Air Pollution from Energy Consumption: Diverse Evidence from China", *International Journal of Green Energy*, 19/1 (2022).

¹⁸ Hamideh Habibi vd., "COVID-19 and the Improvement of the Global Air Quality: The Bright Side of a Pandemic", *Atmosphere*, 11/12 (2020): 1279.

¹⁹ Javier Cárce-Carrasco, Manuel Pascual-Guillamón ve Jaime Langa-Sanchis, "Analysis of the Effect of COVID-19 on Air Pollution: Perspective of the Spanish Case", *Environmental Science and Pollution Research*, 28/27 (2021).

Çalışmadan, karantina sırasında üç şehirde önceki yıla ve karantina öncesi döneme kıyasla kirletici konsantrasyonlarında genel bir düşüşün PM10 ve NO₂'de sırasıyla %30-60 ve %52-80 aralığında olduğu; PM10 konsantrasyonlarında en yüksek düşüşün Kalküta şehrinde; NO₂'deki düşüşün ise en yüksek Mumbai'de olduğunu ortaya koymuştur.²⁰ Baky Haskuee ve Asgary çevresel olarak artırılmış küresel Vektör Otoregresif Modeli kullanarak COVID-19 ekonomik toparlanmasının çevresel riskini Çin ve ABD ekonomilerinde incelemişlerdir. Sonuçlar, pozitif ekonomik toparlanmanın emisyon kirliliğini önemli ölçüde etkilediğini ve Avrupa bölgesinin bu olumlu şoktan orta derecede etkilendiğini ortaya koymuştur.²¹ Mishra COVID-19 salgını nedeniyle tecrit ve sosyal mesafe politikasının QUAD ülkelerindeki çevre kirliliği üzerindeki etkisini panel ARDL yöntemiyle araştırmıştır. Bulgular uzun vadeli kamu hareketliliğinde değişimin PM2.5 ve nitrojen dioksit gibi kirleticileri önemli ölçüde etkilediğini ortaya koymuştur.²² 2020 yılı boyunca Endonezya'daki otuz dört il için kesitsel bir çalışma kullanarak pandemi döneminde çevresel kalite üzerinde makroekonomik değişkenlerin etkilerini analiz eden Nabila, Bahjatulloh, Puspita, Annisa, Rofiuddin ve Anwar, insan kalitesinin çevre kalitesi üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğunu ancak ekonomik büyüme, yoksulluk ve küresel ticaret değişkenlerinin olumsuz bir etkiye sahip olduğunu ortaya koymuşlardır.²³

Suudi Arabistan'da COVID-19'la mücadelede uygulanan sosyal izolasyonun karbon emisyonu üzerindeki etkilerini ekonomik büyüme, petrol fiyatı, doğrudan yabancı yatırım, hava taşımacılığı, sosyal küreselleşme ve karbondioksit emisyonu verileri ile tamamen değiştirilmiş sıradan en küçük kareler, dinamik sıradan en küçük kareler ve kanonik testleri kullanarak araştıran Agboola, Bekun ve Balsalobre-Lorente CO₂ emisyonundaki artışların GSYH büyümesini artırdığını ortaya koymuşlardır.²⁴ Suudi Arabistan için yapılan bir başka çalışmada Aljadani, Hassen Toumi, Said Toumi, Hsini ve Jallali, COVID-19'un etkisini otoregresif dağıtılmış gecikme (ARDL) ve otoregresif olmayan dağıtılmış gecikme (NARDL) yöntemleriyle araştırmış ve pandemi nedeniyle ters N-şekilli EKC hipotezinin varlığını uzun vadede doğrulamışlardır.²⁵

Fahria ve Sulistiana, Vektör Hata Düzeltme Modeli kullanarak Endonezya için COVID-19 salgını sırasında enerji kullanımı, çevre kalitesi ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi analiz etmişlerdir. Sonuçlar enerji kullanımı ve çevresel kalite ile ekonomik büyümenin birbiriyle ilişkili olduğunu göstermiştir.²⁶ Hesaplanabi-

²⁰ Rajiv Ganguly, Divyansh Sharma ve Prashant Kumar, "Short-Term Impacts of Air Pollutants in Three Megacities of India during COVID-19 Lockdown", *Environment, Development and Sustainability*, 23/12 (2021).

²¹ Mortaza Baky Haskuee ve Ali Asgary, "Environmental Risk of COVID-19 Recovery", *Energy & Environment*, (2022).

²² Mishra, "Positive Side Effects of the Covid-19 Pandemic on Environmental Sustainability".

²³ Rifda Nabila vd., "The Effect of Macroeconomic Variables on Environment Quality during COVID-19 Pandemic", *E3S Web of Conferences*, 317 (2021), EDP Sciences.

²⁴ Mary Oluwatoyin Agboola, Festus Victor Bekun ve Daniel Balsalobre-Lorente, "Implications of Social Isolation in Combating COVID-19 Outbreak in Kingdom of Saudi Arabia: Its Consequences on the Carbon Emissions Reduction", *Sustainability*, 13/16 (2021): 9476.

²⁵ Abdussalam Aljadani vd., "Investigation of the N-Shaped Environmental Kuznets Curve for COVID-19 Mitigation in the KSA", *Environmental Science and Pollution Research*, 28/23 (2021).

²⁶ Izma Fahria ve Ineu Sulistiana, "Vector Error Correction Model to Analyze Energy Uses, Environmental Quality and Economic Growth during COVID-19 Pandemic", *IOP Conference Series: Earth and Environmental Science*, 926/1, (2021).

bir genel denge modeli kullanarak pandeminin Endonezya ekonomisi üzerindeki etkisiyle ilgili projeksiyonlar geliştiren Malahayati, Masuia ve Anggraeni, COVID-19'un ulusal arz ve talepte neden olduğu her şokun yanı sıra, Endonezya'nın 2021 yılına kadar ekonomik durgunluk yaşayacağına ve GSYH'nin %4-8 daha düşük olacağına simülasyon bulgularından ulaşımlardır.²⁷

Rofiuddin vd. (2021) seksen ülke için 2020 yılı verileriyle pandemi sırasında ekonomik büyümenin hava kalitesi üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Sonuçlar, ekonomik büyümenin hava kalitesini iyileştirme üzerinde hiçbir etkisi olmadığını ve COVID-19 vakalarındaki artışın her ülkede hava kirliliğini azaltıcı etkiye sahip olduğunu göstermiştir.²⁸ COVID-19 pandemisinin ABD ekonomisinde neden olduğu yavaşlamanın diğer ülkelerde 3E (enerji, ekonomi ve çevre) üzerindeki etkilerini analiz eden Wang ve Han, ABD'nin iç karbon emisyon yoğunluğunun ve iç enerji tüketim yoğunluğunun 2010-2014 döneminde düştüğünü ortaya koymuşlardır.²⁹ Jia, Anser, Peng, Nassani Haffar ve Zaman altmış ülke için COVID-19 pandemisinin ardından ekonomik ve ekolojik karmaşıklığı değerlendirmek için farklı sosyo-ekonomik ve çevresel faktörleri Markov Anahtarlamalı Regresyon, VAR Granger nedensellik ve varyans ayrıştırma analizi ile incelemişlerdir. Sonuçlar, COVID-19 vakalarının çevresel kalite üzerinde bir toparlanma etkisi olduğunu ve koronavirüs vakaları ile karbon kirliliği arasında ters U şeklinde bir ilişki olduğunu ortaya koymuştur.³⁰ Karacan, Cengiz ve Yardımcı 2019: 12 - 2021: 7 dönemini kapsayan aylık verileri kullanarak salgının yayılmasına neden olan geleneksel endüstriyel üretime bağlı hava kirliliğinin hem ekonomik büyüme üzerindeki rolünü hem de salgının yayılmasındaki rolünü panel eşbütünleşme testi ve dinamik nedensellik analizi ile araştırmışlardır. Bulgular, G7 ülkelerinde ekonomik büyüme gerçekleşirken PM2.5 partikül oranlarının ve COVID-19 vakalarının arttığını ortaya koymuştur.³¹

Makine öğrenmesi yöntemini kullanan çalışmalardan Magazzino, Mele ve Sarkodie, New York için COVID-19 ile ilgili ölümler, ekonomik büyüme, PM10, PM2.5 ve NO2 konsantrasyonları arasındaki ilişkiyi şehir düzeyinde günlük verileri kullanarak analiz etmişlerdir. Bulgular, PM2.5'ten ölümlere, NO2'den ölümlere tek yönlü bir nedensel etki olduğunu ortaya koymuştur.³² Yine makine öğrenmesi yönteminin kullanıldığı bir diğer çalışmada Magazzino, Mele ve Morelli, Brezilya'da COVID-19 döneminde bir yapay sinir ağları deneyi kullanarak yenilenebilir enerjinin daha yoğun kullanımının Brezilya'da pozitif bir GSYH ivmesi sağlayıp sağlayamayacağını araştırmışlardır. Ampirik bulgular, yenilenebilir ener-

²⁷ Malahayati, Marissa, Toshihiko Masuia ve Lukytawati Anggraeni, "An Assessment of the Short-Term Impact of COVID-19 on Economics and the Environment: A Case Study of Indonesia", *Economia*, 22/3 (2021).

²⁸ Mail Mohammad Rofiuddin vd., "Impact of Pandemic COVID-19 and Economic Activity on Air Quality Improvement", *Jurnal REP (Riset Ekonomi Pembangunan)*, 6/2 (2021).

²⁹ Wang ve Han, "Spillover Effects of the United States Economic Slowdown Induced by COVID-19 Pandemic on Energy, Economy, and Environment in Other Countries".

³⁰ Jinrong Jia vd., "Economic and Ecological Complexity in the Wake of COVID-19 Pandemic: Evidence from 60 Countries", *Economic Research-Ekonomika Istraživanja*, 35/1 (2021).

³¹ Ridvan Karacan, Vedat Cengiz ve Mehmet Emin Yardımcı, "Vicious Cycle of Economic Growth, PM2.5 and COVID-19: Evidence from G7 Countries", *Polish Journal of Environmental Studies*, 31/4 (2022).

³² Cosimo Magazzino, Marco Mele ve Samuel Asumadu Sarkodie, "The Nexus between COVID-19 Deaths, Air Pollution and Economic Growth in New York State: Evidence From Deep Machine Learning", *Journal of Environmental Management*, 286 (2021a): 112241.

jilerin giderek daha fazla kullanılmasının ekonomik büyüme sürecini sürdürebileceğini göstermektedir.³³

Diğer çalışmalardan Mele ve Magazzino iki farklı yaklaşım kullanarak Hindistan'daki kirlilik emisyonları, ekonomik büyüme ve COVID-19 ölümleri arasındaki ilişkiyi araştırmışlar ve ekonomik büyüme ile PM2.5, CO2 ve NO2 arasındaki tek yönlü nedensel bağlantı olduğunu ortaya koymuştur.³⁴ Mısır'da Kahire ve İskenderiye illerine odaklanarak COVID-19 pandemisinin hava kirliliği seviyeleri ve diğer çevresel göstergeler üzerindeki etkisini pandemi öncesi (2015-2019) ve pandemi dönemini (2020) karşılaştırarak araştıran Mostafa, Gamal ve Wafiq, COVID-19 karantinasının Mısır'da çevresel gürültü, plajlar, yüzey ve yeraltı suyu kirliliğinde azalmaya neden olduğunu.³⁵ COVID-19 pandemisinin Orta ve Doğu Avrupa (CEE) bölgesinde turizm ve çevre üzerindeki etkilerini çoklu regresyon analizi ile inceleyen Nagaj ve Žuromskaitė (2021), COVID-19 pandemisinin tüm Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinde turizmden kaynaklanan sera gazı emisyonlarında azalmaya neden olduğunu ortaya koymuştur.³⁶ Li, Zhang ve Wang GVAR modelleme yaklaşımını kullanarak Avrupa Birliği'nin COVID-19 ekonomik durgunluğunun, küresel yenilenebilir enerji tüketimi üzerindeki dolaylı etkisini yayılma etkisi açısından araştırmışlardır. AB ekonomik durgunluğunun yayılma etkisinin Hindistan gibi az sayıda ülkede yenilenebilir enerji tüketiminde artışa yol açtığı bulgusuna ulaşmışlardır.³⁷

Yöntem

Bu çalışmada kümeleme analizinden yararlanılmıştır. Kümeleme analizi, gruplanmamış X veri matrisindeki gözlemleri sahip oldukları özellikler bağlamında alt gruplara ayırma yöntemi olarak bilinmektedir.³⁸ Kümeleme analizi uygulamasında hiyerarşik kümeleme analizi ve hiyerarşik olmayan kümeleme analizi şeklinde iki yöntem kullanılabilir. Bu çalışmada hiyerarşik kümeleme yöntemlerinden biri olan Ward yöntemiyle analizler gerçekleştirilmiştir. En küçük varyans yöntemi olarak da bilinen Ward yöntemi, hiyerarşik kümeleme yöntemleri arasında yer almaktadır. Ward yöntemi "bir kümenin ortasına düşen gözlemin, aynı kümenin içinde bulunan gözlemlerden ortalama uzaklığını esas alır. Toplam sapma karelerinden yararlanır".³⁹ Kümeleme analizinden yararlanılarak (i) hangi OECD ülkelerinin yeşil büyüme performansı açısından benzerlik sergilediği ve (ii) OECD ülkelerinde yeşil büyüme bakımından kaç farklı performans seviyesinin bulunduğu tespit edilmeye çalışılmıştır.

³³ Cosimo Magazzino, Marco Mele ve Giovanna Morelli, "The Relationship between Renewable Energy and Economic Growth in a Time of COVID-19: A Machine Learning Experiment on the Brazilian Economy", *Sustainability*, 13/3 (2021b): 1285.

³⁴ Marco Mele ve Cosimo Magazzino, "Pollution, Economic Growth, and COVID-19 Deaths in India: A Machine Learning Evidence", *Environmental Science and Pollution Research*, 28/3 (2021).

³⁵ Mostafa vd., "The Impact of COVID 19 on Air Pollution Levels and Other Environmental Indicators-A Case Study of Egypt".

³⁶ Rafał Nagaj ve Brigita Žuromskaitė, "Tourism in the Era of COVID-19 and Its Impact on the Environment", *Energies*, 14/7 (2021): 2000.

³⁷ Rongrong Li, Fuyu Zhang ve Qiang Wang, "How Does the EU's COVID-19 Economic Recession Impact the Renewable Energy of Other Countries? The Spillover Effect", *Energy Strategy Reviews*, 40 (2022): 100825.

³⁸ Reha Alpar, *Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistiksel Yöntemler*, Ankara: Detay Yayıncılık, 2021, s.319.

³⁹ Şeref Kalaycı, *SPSS Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistik Teknikleri*, İstanbul: Asil Yayınevi, 2006.

Veri

Çalışmada, OECD tarafından tanımlanan yeşil büyüme göstergeleri kapsamında çevre ve kaynak verimliliği göstergeleri (11 gösterge), doğal varlıklar göstergeleri (1 gösterge), yaşam kalitesinin çevresel boyutu göstergeleri (1 gösterge), ekonomik fırsatlar ve politika tepkileri göstergeleri (14 gösterge) ve sosyo-ekonomik göstergeler (19 gösterge) olmak üzere beş ayrı kategoride yer alan değişkenler kullanılarak Türkiye ve 29 OECD ülkesini⁴⁰ kapsayan 30 ülke için kümeleme analizi yapılmıştır. Ampirik analizlerde 46 değişken kullanılmıştır (Tablo 1). Tablo 1’de yer verilen yeşil büyüme göstergelerine ait 2019, 2020 ve 2021 yılı verileri kullanılarak iki ayrı kümeleme analizi uygulanmıştır. 2019 yılı verisi COVID-19 pandemisi öncesinde Türkiye’nin OECD ülkeleri arasında hangi grupta yer aldığını belirlemek amacıyla kullanılmıştır. 2020 ve 2021 yılı verileri ise COVID-19 pandemisi sonrasında Türkiye’nin OECD ülkeleri arasındaki yerinde herhangi bir değişiklik olup olmadığını tespit etmek için dahil edilmiştir. Kullanılan veriler OECD İstatistik Bürosu OECD.Stat’tan temin edilmiştir.

Farklı birimlere sahip olan değişkenlerin standartlaştırılması gerekmektedir. Farklı birimlere sahip olan ham değerlerin ortak bir ölçüğe getirilmesi işlemi standartlaştırma olarak ifade edilmektedir.⁴¹ Dolayısıyla, kümeleme analizine başlamadan önce, veriler standartlaştırılmıştır.

Tablo 1. Ampirik Analizlerde Kullanılan Değişkenlerin Adları, Yılı ve Türü

Değişken	Türü	Değişken	Türü
<i>Çevre ve Kaynak Verimliliği Göstergeleri</i>			
1. Üretim kaynaklı CO ₂ verimliliği, enerji sektörü kaynaklı kişi başı CO ₂ emisyonu	Kilogram başına ABD doları, 2015	7. Enerji yoğunluğu	Ton petrol eşdeğeri
2. Üretim kaynaklı CO ₂ yoğunluğu, enerji sektörü kaynaklı kişi başı CO ₂ emisyonu	Ton	8. Toplam birincil enerji arzı	Milyon ton petrol eşdeğeri
3. Üretim kaynaklı CO ₂ emisyonu	Milyon ton	9. Yenilenebilir enerji arzı	Yüzde
4. GSYH’nın CO ₂ yoğunluğu	Kişi başı GSYH’nın CO ₂ emisyonu	10. Yenilenebilir elektrik payının toplam elektrik üretimi içerisindeki payı	Yüzde
5. Hava taşımacılığında kaynaklı kişi başı CO ₂ emisyonu	Ton	11. Yenilenebilir enerji arzının toplam enerji arzı içerisindeki payı (katı biyoyakıtlar hariç)	Toplam enerji arzı yüzdesi
6. Enerji verimliliği	ABD dolar		
<i>Doğal Varlıklar Göstergeleri</i>	<i>Yaşam Kalitesinin Çevresel Boyutu Göstergeleri</i>		

⁴⁰ Avustralya, Avusturya, Belçika, Şili, Kolombiya, Çek Cumhuriyeti, Danimarka, Estonya, Finlandiya, Fransa, Almanya, Yunanistan, Macaristan, İrlanda, İtalya, Japonya, Kore, Letonya, Litvanya, Lüksemburg, Hollanda, Norveç, Portekiz, Slovakya, Slovenya, İsveç, İsviçre, Türkiye, İngiltere ve ABD.

⁴¹ İbrahim Al, “Sürdürülebilir Kalkınma ve Yeşil Ekonomi: Türkiye İçin Bir Endeks Önerisi”, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12/1 (2019), s.118.

12.Yıllık yüzey sıcaklığı (1951-1980'den bu yana değişim)	2019-2021	13. Sanitasyona erişimi olan nüfusun Toplam nüfus içerisindeki payı	Yüzde
Ekonomik Fırsatlar ve Politika Tepkileri Göstergeleri			
14. Çevre ile ilgili kamu AR-GE bütçesinin toplam kamu AR-GE içerisindeki payı	Yüzde	21. Fosil yakıt tüketici desteğinin toplam fosil yakıt desteği içerisindeki payı	Yüzde
15. Kişi başı dizel vergisi	Litre başına ABD doları, 2015	22. Fosil yakıt üretici desteğinin toplam fosil yakıt desteği içerisindeki payı	Yüzde
16. Dizel son kullanıcı fiyatı	Litre başına ABD doları, 2015	23. Fosil yakıt genel hizmet desteğinin toplam fosil yakıt desteği içerisindeki payı	Yüzde
17. Petrol vergisi	Litre başına ABD doları, 2015	24. Petrol desteğinin toplam fosil yakıt desteği içerisindeki payı	Yüzde
18.Petrol son kullanıcı fiyatı	Litre başına ABD doları, 2015	25. Kömür desteğinin toplam fosil yakıt desteği içerisindeki payı	Yüzde
19. Kişi başı konut elektrik fiyatı	ABD doları, 2015	26. Doğalgaz desteğinin toplam fosil yakıt desteği içerisindeki payı	Yüzde
20. Fosil yakıt tüketici desteğinin toplam vergi geliri içerisindeki payı	Yüzde	27. Fosil yakıt desteğinin toplam vergi geliri içerisindeki payı	Yüzde
Sosyo-Ekonomik Göstergeler			
28. Reel GSYH	Endeks	38. Nüfus	Kişi başına düşen 1000 yerleşik
29. Tarımın katma değerinin toplam katma değer içerisindeki payı	Yüzde	39. 0-14 yaş nüfusunun toplam içerisindeki payı	Yüzde
30. Sanayinin katma değerinin toplam katma değer içerisindeki payı	Yüzde	40. 15-64 yaş nüfusunun toplam içerisindeki payı	Yüzde
31. Hizmetlerin katma değerinin toplam katma değer içerisindeki payı	Yüzde	41. 65 yaş ve üstü yaş nüfusunun toplam içerisindeki payı	Yüzde
32. İşgücü vergi gelirinin GSYH içerisindeki payı	Yüzde	42. Kadınların toplam nüfus içerisindeki payı	Yüzde
33. İşgücü vergi gelirinin toplam vergi geliri içerisindeki payı	Yüzde	43. Toplam doğurganlık hızı (kadın başına düşen çocuk sayısı)	Sayı
34. Kişi başına reel GSYH	ABD doları, 2015	44. Doğuşta beklenen yaşam süresi	Yıl
35. Nominal döviz kuru	-	45. Net göç	Kişi başına düşen 1000 yerleşik
36. Satın alma gücü paritesi	-	46. Nüfus yoğunluğu, km ² başına düşen yerleşik	Yerleşik
37. GSYH deflatörü	-		

Kaynak: OECD.Stat, 2022.⁴²

Ampirik Bulgular

Çalışmada COVID-19 pandemisinin yeşil büyüme performansı bakımından Türkiye'nin OECD içinde dahil olduğu ülke grubunu değiştirip değiştirmediğini belirlemek amacıyla hem 2019 yılı verileri hem de 2020-2021 yılları verileri kullanılarak ayrı ayrı kümeleme analizi yapılmıştır. Yeşil büyüme performansı bakımından Türkiye'nin hangi OECD ülkeleri ile benzerlik gösterdiğini belirlemek amacıyla hiyerarşik kümeleme analizinden birisi olan Ward yöntemine başvurulmuştur. Kümeleme analizinden yararlanarak ülkeler ya da bölgelerin çeşitli göstergelerine dayanan performanslarını tespit etmek amacıyla Atik ve Polat⁴³, Al⁴⁴, Atik ve Ünlü⁴⁵, Atik ve Elverdi⁴⁶, Trelohan, François-Lecompte ve Gentric⁴⁷ çalışmalar yürütmüşlerdir. Ancak, bu çalışma diğer çalışmalardan farklı olarak OECD ülkelerine ait yeşil büyüme göstergelerinden yararlanarak kümeleme analizine başvuran ilk çalışmadır.

2019 ve 2020-2021 Yılları Verileri Kullanılarak Yapılan Analiz Bulguları

Kümeleme analizi ilk aşamada küme sayısı belirtilmeden yapılmış, ardından ilk aşama sonucunda elde edilen ağaç grafiğine göre küme sayısının belirlenmesiyle tekrar uygulanmıştır.

2020-2021 yıllarında da 30 ülkenin yeşil büyüme performansına göre üç kümede toplandığı görülmektedir. 2020-2021 yılları ağaç grafiğinden elde edilen küme gruplarından Küme 1'de Avusturya, Danimarka, İsveç, Finlandiya, Norveç, Belçika, Avustralya, İrlanda, İsviçre, Lüksemburg, Letonya, Litvanya, Macaristan, Slovenya, Çek Cumhuriyeti, Estonya, Slovakya, Hollanda, İngiltere, İtalya, Portekiz, Almanya, Yunanistan, Japonya, Kore, Şili, Türkiye, Kolombiya; Küme 2'de Fransa ve Küme 3'te ABD yer almıştır. COVID-19 sonrasında Türkiye'nin dahil olduğu ülke grubu değişmiş, bununla birlikte Fransa ikinci kümeye taşınmıştır. Ayrıca, ABD'nin dahil olduğu kümede de herhangi bir değişiklik meydana gelmemiştir.

⁴² OECD.Stat, "Green Growth Indicators", 2022, erişim 7 Ekim 2022, https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=GREEN_GROWTH.

⁴³ Hayriye Atik ve Melike Atay Polat, *Ekonomik Kalkınma ve Kadınların Elde Ettikleri Kazanımlar: Türkiye'deki İstatistikî Bölge Birimleri Üzerine Bir Analiz*, Ankara: Detay Yayıncılık, 2017.

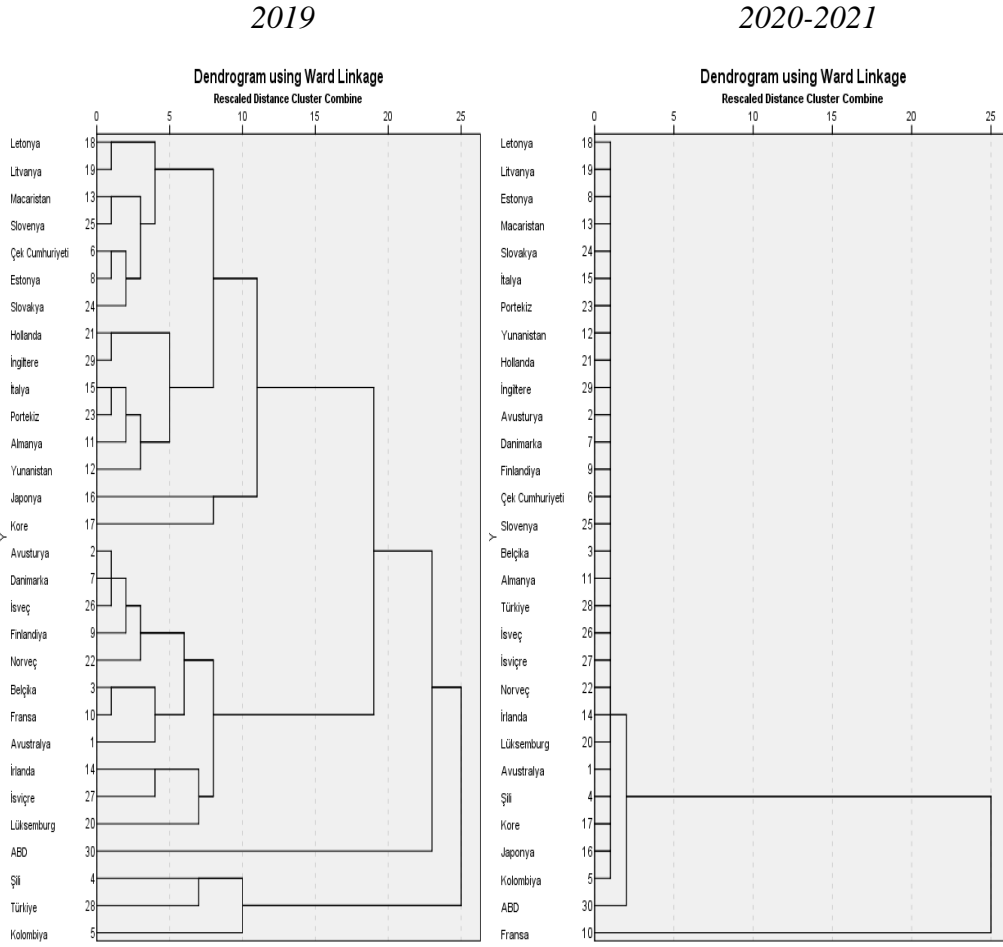
⁴⁴ Al, "Sürdürülebilir Kalkınma ve Yeşil Ekonomi".

⁴⁵ Hayriye Atik ve Fatma Ünlü, "Endüstri 4.0'a Dönüşüm Süreci: Avrupa Birliği Ülkelerinin Performansı Üzerine Ampirik Bir Analiz", *Marmara Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 27/1 (2019): 145-168.

⁴⁶ Hayriye Atik ve Sevgi Elverdi, "Türkiye'de ve Avrupa Birliği'ne Üye Ülkelerde Kadınların Görelî Ekonomik Kalkınma Düzeyleri", *İktisadi ve İdari Bilimler Teori, Güncel Araştırmalar ve Yeni Eğilimler*, der., Yüksel Akay Ünvan, Montenegro: IVPE, 2020.

⁴⁷ Magali Trelohan, Agnès François-Lecompte ve Michel Gentric, "Tourism Development or Nature Protection? Lessons from a Cluster Analysis Based on Users of a French Nature-Based Destination", *Journal of Outdoor Recreation and Tourism*, 39 (2022): 100496.

Grafik 1. Ağaç Grafiği Bulguları

Ağaç grafiğinden hareketle bir alt ve bir üst kümeyi dahil ederek küme sayısı en az 2, en fazla 4 olarak belirlenmiştir. Ülkelerin dahil olacağı küme numarası sütunlarda yer almaktadır. Küme sayısı iki, üç ve dört iken ülkelerin yer aldığı küme Tablo 2’de görülmektedir. Tablo 2’de yer alan sonuçlar Grafik 1 ile uyumludur.

Tablo 2. Küme Sayısı Belirtilerek Elde Edilen Bulgularda Ülkelerin Küme Üyelikleri (2019 ve 2020-2021 Yılları)

Ülkeler	2019			2020-2021		
	4 Küme	3 Küme	2 Küme	4 Küme	3 Küme	2 Küme
Avustralya	1	1	1	1	1	1
Avusturya	1	1	1	1	1	1
Belçika	1	1	1	1	1	1
Şili	2	2	2	1	1	1
Kolombiya	2	2	2	2	1	1
Çek Cumhuriyeti	3	1	1	1	1	1
Danimarka	1	1	1	1	1	1
Estonya	3	1	1	1	1	1
Finlandiya	1	1	1	1	1	1
Fransa	1	1	1	3	2	2
Almanya	3	1	1	1	1	1

Yunanistan	3	1	1	1	1	1
Macaristan	3	1	1	1	1	1
İrlanda	1	1	1	1	1	1
İtalya	3	1	1	1	1	1
Japonya	3	1	1	1	1	1
Kore	3	1	1	1	1	1
Letonya	3	1	1	1	1	1
Litvanya	3	1	1	1	1	1
Lüksemburg	1	1	1	1	1	1
Hollanda	3	1	1	1	1	1
Norveç	1	1	1	1	1	1
Portekiz	3	1	1	1	1	1
Slovakya	3	1	1	1	1	1
Slovenya	3	1	1	1	1	1
İsveç	1	1	1	1	1	1
İsviçre	1	1	1	1	1	1
Türkiye	2	2	2	1	1	1
İngiltere	3	1	1	1	1	1
ABD	4	3	1	4	3	1

Analizlerden elde edilen bulgulara göre COVID-19 pandemi öncesi ve pandemi sonrası döneme ait kümeleme analizleri, yeşil büyüme performans göstergeleri açısından Türkiye'nin OECD içinde dahil olduğu üye grubunda bir değişikliğe sebep olduğunu ortaya çıkarmıştır.

Sonuç

COVID-19 salgını, sağlık, ekonomi ve çevre başta olmak üzere yaşamın tüm yönleri üzerinde büyük bir etkisi olan küresel bir felakettir. Sadece bir sağlık krizi değil, aynı zamanda sosyal ve ekonomik krizdir. WHO verilerine göre çalışmanın yapıldığı tarih itibarıyla dünyada 612.2 milyon onaylanmış vaka ortaya çıkmış, yaklaşık 6.5 milyon kişi COVID-19'dan hayatını kaybetmiştir. Koronavirüsün bulaşmasını sınırlamak için ülkeler sosyal kontroller ve seyahat yasakları getirmiştir. Ancak bu kısıtlamaların ekonomi üzerinde etkisi dramatik olmuştur. Bununla birlikte çoğu ülkede uygulanan sınırlamaların olumlu bir çevresel etkisi ortaya çıkmıştır.

Türkiye'nin OECD karşısındaki performansında bir değişiklik olup olmadığını dikkate alarak COVID-19 pandemisinin yeşil büyüme göstergeleri üzerine etkisi inceleyen bu çalışmada kümeleme analizinden yararlanılmıştır. COVID-19 pandemisi öncesi ve COVID-19 pandemisi sonrası dönemini oluşturan 2019 ve 2020-2021 yıllık veriler kullanılarak Türkiye'nin dahil olduğu ülke grubunda bir değişimin meydana gelip gelmediği araştırılmıştır. Yeşil büyüme düzeyini temsil eden 46 değişken için analizler yapılmıştır. Çalışma, analize dahil edilen ülkelerde yeşil büyüme göstergelerinin dikkate alınması bakımından literatürdeki diğer çalışmalardan farklılaşmaktadır.

Kümeleme analizi bulguları pandemi öncesi ve pandemi sonrasında ülkelerin yeşil büyüme göstergeleri açısından üç farklı grupta toplandığını ortaya çıkarmış-

tır. Türkiye COVID-19 pandemisi öncesinde ikinci grupta yer almış, COVID-19 pandemisi sonrasında ise birinci gruba taşınmıştır. Dolayısıyla Türkiye pandemi sonrasında yeşil büyüme göstergeleri açısından çevresel kaliteyi iyileştirmek adına yenilenebilir enerji potansiyelinde ön sıralarda yer alan ülke gruplarının (Danimarka, İsveç ve Finlandiya gibi) oluşturduğu en yüksek değerlere sahip küme içerisinde yer almaktadır.

COVID-19 pandemisinin küresel ve ulusal boyutta neden olduğu çevresel etkilerinin en aza indirilmesi küresel olarak koordineli çabaları gerektirmektedir. Bu iyi havanın kalıcı hale getirilebilmesi amacıyla politika yapıcılar ekonomik büyümeyi sağlarken emisyon seviyesinin azaltılması için uygun yeşil projelere ve kalkınma planlarına ağırlık vermelidir. Ayrıca hükümetin, enerji verimliliğinin artırılması, daha fazla yeşil inovasyon ve yenilenebilir enerji politikasının geliştirilmesi ve çevresel düzenlemenin geliştirilmesi için yeşil inovasyonla ilgili yeni endüstrilere daha fazla destek vermesi gerekmektedir. Dolayısıyla hükümetler, kirli enerji kaynaklarının kullanımını sınırlamalı daha temiz bir çevre için yeşil büyümeyi ve çevre yönetimine halkın katılımını teşvik etmelidir. Bu kapsamda vatandaşlara daha fazla çevre eğitimi verilmek suretiyle daha fazla toplu taşımayı tercih etmeleri ve gıda, su, elektrik ve diğer kaynakları israf etmemeleri sağlanmalıdır. Yeşil büyümeye yönelik belirlenen politikalar yalnızca uygulanabilir değil, aynı zamanda uygun maliyetli de olmalıdır.

Kaynakça

- Agboola, Mary Oluwatoyin, Festus Victor Bekun ve Daniel Balsalobre-Lorente. "Implications of Social Isolation in Combating COVID-19 Outbreak in Kingdom of Saudi Arabia: Its Consequences on the Carbon Emissions Reduction". *Sustainability*, 13/16 (2021): 9476.
- Al, İbrahim. "Sürdürülebilir Kalkınma ve Yeşil Ekonomi: Türkiye İçin Bir Endeks Önerisi". *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12/1 (2019): 112-124.
- Aljadani, Abdussalam, Hassen Toumi, Said Toumi, Mosbah Hsini ve Basma Jallali. "Investigation of the N-Shaped Environmental Kuznets Curve for COVID-19 Mitigation in the KSA". *Environmental Science and Pollution Research*, 28/23 (2021): 29681-29700.
- Alpar, Reha. *Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistiksel Yöntemler*. Ankara: Detay Yayıncılık, 2021.
- Arisman, Arisman. "COVID-19 and the Environmental Impact in Indonesia". JICA Ogata Sadako Research Institute for Peace and Development Human Security and the Practices of Empowerment in East Asia Research Project Working Report, 2021.
- Atik, Hayriye ve Fatma Ünlü. "Endüstri 4.0'a Dönüşüm Süreci: Avrupa Birliği Ülkelerinin Performansı Üzerine Ampirik Bir Analiz". *Marmara Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 27/1 (2019): 145-168.
- Atik, Hayriye ve Melike Atay Polat. *Ekonomik Kalkınma ve Kadınların Elde Ettikleri Kazanımlar: Türkiye'deki İstatistikî Bölge Birimleri Üzerine Bir Analiz*. Ankara: Detay Yayıncılık, 2017.
- Atik, Hayriye ve Sevgi Elverdi. "Türkiye'de ve Avrupa Birliği'ne Üye Ülkelerde Kadınların Görelî Ekonomik Kalkınma Düzeyleri". *İktisadi ve İdari Bilimler*

- Teori, Güncel Araştırmalar ve Yeni Eğilimler*. Der., Yüksel Akay Unvan. Montenegro: IVPE, 2020.
- Baky Haskuee, Mortaza ve Ali Asgary. "Environmental Risk of COVID-19 Recovery". *Energy & Environment*, (2022).
- Balsalobre-Lorente, Daniel, Oana M. Driha, Festus Victor Bekun, Avik Sinha ve Festus Fatai Adedoyin. "Consequences of COVID-19 on the Social Isolation of the Chinese Economy: Accounting for the Role of Reduction in Carbon Emissions". *Air Quality, Atmosphere & Health*, 13/12 (2020): 1439-1451.
- Barbier, Edward. B. "Greening the Post-Pandemic Recovery in the G20". *Environmental and Resource Economics*, 76/4 (2020): 685-703.
- Cárcel-Carrasco, Javier, Manuel Pascual-Guillamón ve Jaime Langa-Sanchis. "Analysis of the Effect of COVID-19 on Air Pollution: Perspective of the Spanish Case". *Environmental Science and Pollution Research*, 28/27 (2021): 36880-36893.
- Fahria, Izma ve Ineu Sulistiana. "Vector Error Correction Model to Analyze Energy Uses, Environmental Quality and Economic Growth during COVID-19 Pandemic". *IOP Conference Series: Earth and Environmental Science*, 926/1, (2021).
- Fetting, Constanze. "Impacts of the Covid-19 Pandemic on Sustainable Development and the SDGs in Europe", ESDN Report July, 2020.
- Ganguly, Rajiv, Divyansh Sharma ve Prashant Kumar. "Short-Term Impacts of Air Pollutants in Three Megacities of India during COVID-19 Lockdown". *Environment, Development and Sustainability*, 23/12 (2021): 18204-18231.
- Habibi, Hamideh, Ripendra Awal, Ali Fares ve Masoud Ghahremannejad. "COVID-19 and the Improvement of the Global Air Quality: The Bright Side of a Pandemic". *Atmosphere*, 11/12 (2020): 1279.
- Jia, Jinrong, Muhammad Khalid Anser, Michael Yao-Ping Peng, Abdelmohsen A. Nassani, Mohamed Haffar ve Khalid Zaman. "Economic and Ecological Complexity in the Wake of COVID-19 Pandemic: Evidence from 60 Countries". *Economic Research-Ekonomska Istraživanja*, 35/1 (2021): 3397-3415.
- Kalaycı, Şeref. *SPSS Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistik Teknikleri*. İstanbul: Asil Yayınevi, 2006.
- Karacan, Rıdvan, Vedat Cengiz ve Mehmet Emin Yardımcı. "Vicious Cycle of Economic Growth, PM2.5 and COVID-19: Evidence from G7 Countries". *Polish Journal of Environmental Studies*, 31/4 (2022): 3141-3152.
- Li, Rongrong, Fuyu Zhang ve Qiang Wang. "How Does the EU's COVID-19 Economic Recession Impact the Renewable Energy of Other Countries? The Spillover Effect". *Energy Strategy Reviews*, 40 (2022): 100825.
- Magazzino, Cosimo ve Marco Mele. "A Neural Network Evidence of the Nexus Among Air Pollution, Economic Growth, and COVID-19 Deaths in the Hubei Area". *Advances in Environmental and Engineering Research*, 2/2 (2021): 1-1.
- Magazzino, Cosimo, Marco Mele ve Giovanna Morelli. "The Relationship between Renewable Energy and Economic Growth in a Time of COVID-19:

- A Machine Learning Experiment on the Brazilian Economy”. *Sustainability*, 13/3 (2021b): 1285.
- Magazzino, Cosimo, Marco Mele ve Samuel Asumadu Sarkodie. “The Nexus between COVID-19 Deaths, Air Pollution and Economic Growth in New York State: Evidence From Deep Machine Learning”. *Journal of Environmental Management*, 286 (2021a): 112241.
- Malahayati, Marissa, Toshihiko Masuia ve Lukytawati Anggraeni. “An Assessment of the Short-Term Impact of COVID-19 on Economics and the Environment: A Case Study of Indonesia”. *EconomiA*, 22/3 (2021): 291-313.
- Md. Mofijur I. M. Rizwanul Fattah, Md Asraful Alam, A.B.M. Saiful Islam, Hwai Chyuan Ong, S.M. Ashrafur Rahman, G. Najafi, S. F. Ahmed, Md. Alhaz Uddin, T. M. I. Mahlia. “Impact of COVID-19 on the Social, Economic, Environmental and Energy Domains: Lessons Learnt from a Global Pandemic”. *Sustainable Production and Consumption*, 26 (2021): 343-359.
- Mele, Marco ve Cosimo Magazzino. “Pollution, Economic Growth, and COVID-19 Deaths in India: A Machine Learning Evidence”. *Environmental Science and Pollution Research*, 28/3 (2021): 2669-2677.
- Mishra, Amritkant. “Positive Side Effects of the Covid-19 Pandemic on Environmental Sustainability: Evidence from the Quadrilateral Security Dialogue Countries”. *Management of Environmental Quality: An International Journal*, 33/3 (2022): 674-691.
- Mostafa, Mohamed K., Gamil Gamal ve A. Wafiq. “The Impact of COVID 19 on Air Pollution Levels and Other Environmental Indicators-A Case Study of Egypt”. *Journal of Environmental Management*, 277 (2021): 111496.
- Nabila, Rifda, Qi Mangku Bahjatulloh, Rosana Eri Puspita, Arna Asna Annisa, Mohammad Rofiuddin ve Saiful Anwar. “The Effect of Macroeconomic Variables on Environment Quality during COVID-19 Pandemic”. *E3S Web of Conferences*, 317 (2021), EDP Sciences.
- Nagaj, Rafał ve Brigita Žuromskaitė. “Tourism in the Era of COVID-19 and Its Impact on the Environment”. *Energies*, 14/7 (2021): 2000.
- OECD.Stat. “Green Growth Indicators”. 2022. Erişim 7 Ekim 2022.
https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=GREEN_GROWTH.
- Rofiuddin, Mail Mohammad, Mail Rosana Eri Puspita, Mail Saiful Anwar, Mail Arna Asna Annisa, Mail Rifda Nabila ve Mail Desy Nur Pratiwi. “Impact of Pandemic COVID-19 and Economic Activity on Air Quality Improvement”. *Jurnal REP (Riset Ekonomi Pembangunan)*, 6/2 (2021): 157-167.
- Shaheen, Fiza, Khalid Zaman, Muhammad Saeed Lodhi, Abdelmohsen A. Nassani, Mohamed Haffar ve Muhammad Moinuddin Qazi Abro. “Do Affluent Nations Value a Clean Environment and Preserve It? Evaluating the N-shaped Environmental Kuznets Curve”. *Environmental Science and Pollution Research*, (2022): 47267-47285.
- Sharma, Gagan Deep, Aviral Kumar Tiwari, Mansi Jain, Anshita Yadav ve Mrinalini Srivastav. “COVID-19 and Environmental Concerns: A Rapid Review”. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 148 (2021): 111239.
- Shipalana, Palesa, ve Cyhthia Chigwenya. The Impact of COVID-19 on Climate Finance and Green Development, SAIIA Policy Briefing, 233 (2021).

- Trelohan, Magali, Agnès François-Lecompte ve Michel Gentric. "Tourism Development or Nature Protection? Lessons from a Cluster Analysis Based on Users of a French Nature-Based Destination". *Journal of Outdoor Recreation and Tourism*, 39 (2022): 100496.
- UN Environment Programme. "High Level Session: The Environmental Dimension of COVID-19 Sustainable Development Recovery, XXII Meeting of the Forum of Ministers, of Environment of Latin America and the Caribbean". Bridgetown, Barbados 1-2 February 2021, UNEP/LAC-IG.XXII/3.
- Wang, Ke, Yiwei Wang ve Chun-Ping Chang. "The Impacts of COVID-19 Pandemic on Air Pollution from Energy Consumption: Diverse Evidence from China". *International Journal of Green Energy*, 19/1 (2022): 84-94.
- Wang, Qiang ve Min Su. "A Preliminary Assessment of the Impact of COVID-19 on Environment—A Case Study of China". *Science of the Total Environment*, 728 (2020): 138915.
- Wang, Qiang ve Xinyu Han." Spillover Effects of the United States Economic Slowdown Induced by COVID-19 Pandemic on Energy, Economy, and Environment in Other Countries". *Environmental Research*, 196 (2021), 110936.

Pandemi Sonrası Toplumda Belirsizliğe Tahammülsüzlüğün Psikolojik Etkileri

Psychological Effects of Intolerance of Uncertainty in the Post-pandemic Society

BANU SAYINER *

* Psikolog Dr., Turkey, E-Mail: banusayiner@gmail.com

 <https://orcid.org/0000-0002-4842-0712>

Öz: Hayatımızın özellikle son iki yılı bir virüsün etkisi altında geçmiştir. Bu virüsün hızlı yayılması ile tüm dünyada "pandemi" dönemi oluşmuştur. Ölüm vakalarının görülmesi sonucu karantina ve izolasyon süreçleri yaşanmıştır. Pandeminin başladığı günden bugüne kadar ölen kişi sayısının çok yüksek olduğu açıklanmıştır. İnsanlık birçok alanda ilerleme göstermesine rağmen hastalık ve salgın karşısında çaresiz kalmaktadır. Bu salgın durumu toplumu birçok yönden olumsuz etkilemektedir. Pandemi'nin meydana getirdiği olumsuzluklardan biri de belirsizlik kavramıdır. Kişiler yaşamlarına yönelik belirsiz durumlardan etkilenerek, belirsizliğe tahammülsüzlük göstermektedir. Belirsizliğin yarattığı durumlara yönelik olarak oluşan duygusal, bilişsel ve davranışsal tepkiler belirsizliğe tahammülsüzlük olarak açıklanmaktadır. Bu çalışmada, Pandemi sürecindeki belirsizliğe tahammülsüzlüğün pandemi sonrasında da psikolojik etkilerinin toplumdaki olumsuz yansımaları vurgulanarak, müdahale programlarının önemine dikkat çekilmesi amaçlanmaktadır.

Anahtar kelimeler: COVID-19, Post-pandemi, Belirsizlik, Belirsizliğe tahammülsüzlük, Toplum

Abstract: Especially last two years of our lives have passed under the influence of a virus. With the rapid spread of this virus, a pandemic period has occurred all over the world. As a result of death cases, quarantine and isolation processes were experienced. It has been announced that the number of people who have died since the beginning of the pandemic has been very high. Although humanity has made progress in many areas, it remains helpless in the face of disease and epidemic. This epidemic situation affects the society negatively in many ways. One of the negative aspects of the pandemic is the concept of uncertainty. People are affected by uncertain situations in their lives and show intolerance on uncertainty. Emotional, cognitive and behavioral reactions to situations created by uncertainty are explained as intolerance of uncertainty. In this study, it is aimed to draw attention to the importance of intervention programs by emphasizing the negative reflections of the psychological effects of intolerance of uncertainty in the pandemic process on the society after the pandemic.

Keywords: COVID-19, Post-pandemic, Uncertainty, Intolerance of uncertainty, Society

Gönderim 12 Ekim 2022
Düzeltilmiş Gönderim 21 Aralık 2022
Kabul 22 Aralık 2022

Received 12 October 2022
Received in revised form 21 December 2022
Accepted 22 December 2022

Giriş

İçinde bulunduğumuz çağda insanlık pek çok alanda gelişmeler kaydetmiştir. 21. yüzyıla bunların damga vuracağı düşünülürken, bir salgının bu kadar etkili olup, insanlığın çaresizlik ile sarsılacağı hesaba katılmamıştır. Ortaya çıkan bu virüs küresel bir salgının oluşması ile neticelenmiştir. Bu salgın sonucu dünyada ve Türkiye'de ölüm vakalarının görülmesiyle birlikte bazı kısıtlamalar yapılmıştır. Pandemi sürecinde ölüm oranlarına yönelik olarak kapanma dönemleri yaşanması insanları çeşitli şekilde etkilemiştir.

Pandemide ölen insan oranının bu kadar yüksek olacağı düşünülmemekle beraber ölümler bir süre sonra sıradanlaşmaktadır. Hatta dünyada hasta ve ölüm sayılarını belirten levhalardaki (gerçek zamanlı dünya istatistikleri - world meter) saniyeden kısa süredeki hızlı değişim, adeta borsa tabelalarındaki işleyişe benzetilen bir metafor oluşturmaktadır. Pandemi sonrasında ölümün bu kadar duyarsız olarak hissedilmesine yönelik anlayış insanlık için yaşamın anlamını sorguladığı bir süreç oluşturabilir veya bireyleri daha acımasız bir yaklaşıma sürükleyebilir.

Pandeminin ilk döneminde birçok kişinin bu durumun çok kısa süreceğini ve büyük hasarlar oluşturmayacağını düşündükleri gözlenirken, bazı kişilerin de büyük umutsuzluklar içinde yapmaları gerekenlere yönelik kararsızlıklar yaşadıkları görülmektedir. Salgın dönemindeki bu olumsuzlukların bireylerin yaşamlarına belirsizlikler şeklinde yansıdığı belirlenirken, süreç esnasında belirsizliğe tahammülsüzlük (BT) şeklinde ortaya çıktığı gözlenmektedir. Pandemi öncesi ve pandemi dönemlerinde bireylerin mental sağlıklarının birçok etken ile olumsuz etkilendiği düşünülmektedir. Pandemi sonrası dönemde de pandemin yarattığı ve yaratacağı psikolojik etkiler ele alındığında bunlardan özellikle vurgulanması gereken birinin de BT olduğuna dikkat çekilmek istenmektedir.

Pandemi ve Post-pandemi dönemindeki BT'nin insanların yaşamlarına yön vererek, toplumda etkiler oluşturduğu saptanmaktadır. Bu çalışmanın amacı, pandemi ile geliştiği ve arttığı düşünülen BT ile ilgili toplumda oluşan ve oluşabilecek psikolojik etkilere dikkat çekilerek, başa çıkma ve müdahalenin rolünün önemini ortaya konması şeklinde ifade edilmektedir. Bu amaç doğrultusunda ele alınan konular kapsamında pandemi sonrası oluşturulacak BT ile ilgili konulara ışık tutacağı düşünülmektedir.

Pandemi Dönemi

Çeşitli dönemlerde görülen virüsler farklı pandemiler şeklinde insanları etkilemişlerdir. Günümüzde daha önce bilinmeyen virüslerin ortaya çıkışıyla 2003 yılında SARS-CoV ve 2012 senesinde MERS-CoV'un insan yaşamlarının yitimine neden olduğu görülmüştür. 2019 yılının son günlerinde Asya'dan yayılan yeni bir virüs tespit edilmiş olup, virüsün oluşturduğu hastalığın adı COVID-19 olarak nitelenmiştir. Türkiye'de de bu virüse ait vakaların görüldüğü belirtilmiştir.¹ Pandeminin enfeksiyon oluşumuna ve yayılıma hızına ait bilgi eksikliği insanlar arasında korku ve paniğin meydana gelmesine neden olmuştur.² Daha önceki yıllarda çeşitli şekilde koronavirüs türleri görülmesine rağmen bu tür ile yeni karşıla-

¹ T.C. Sağlık Bakanlığı Halk Sağlığı Genel Müdürlüğü, COVID-19 (SARS-CoV-2 Enfeksiyonu): Genel Bilgiler, *Epidemiyoloji ve Tanı*, elektronik kitap: T.C. Sağlık Bakanlığı, 2020, s.5.

² Mehmet Engin Deniz, "Self-compassion, Intolerance of Uncertainty, Fear of COVID-19, and Well-being: A Serial Mediation Investigation", *Personality and Individual Differences*, 177 (2021), s.2.

şılmıştır. Ölüm vakalarının artması ile tüm dünyada karantina süreçleri ile beraber bir dizi önlem paketi hazırlanmıştır.

Koronavirüsler, yüzeylelerinde çubuksu uzantıları nedeniyle Latince'deki "corona (taç)" sözcüğünden türetilerek, *Coronavirus* (taçlı virüs) olarak isimlendirilmişlerdir.³ Bu taçlı virüs insanlığa adeta bir kraliçe veya kral gibi yön vererek hükmetmektedir. Doğanın sonsuz gücünün bireyleri her zaman çeşitli şekillerde etkilediği bilinmektedir. Geçmişten geleceğe uzanan süreçlerde salgınlar insanlığı hep sorgulamıştır ve sorgulamaya devam edeceği düşünülmektedir. Pandemi ile birlikte kişilerin hayat ve ölüm arasındaki süreçte çeşitli varoluşsal arayışlar yaşadıkları ve karşılaştıkları belirsiz durumların onların yaşamlarını etkilediği gözlemlenmektedir. Bu belirsizliğe karşı bireylerin gösterdikleri toleransın önemi belirtilmektedir. BT ile ifade edilen davranış kalıplarının pandemi döneminde ve sonrasında etkileri vurgulanarak bu durumun oluşturacağı etkilere dikkat çekilmek istenmektedir.

Pandemi Kapsamında Belirsizliğe Tahammülsüzlüğün Psikolojik Etkileri

COVID-19 salgınının ruh sağlığı üzerinde doğrudan ve dolaylı etkileri görülmektedir. Pek çok kişi, pandeminin gelişimi hakkındaki belirsizlikler nedeniyle korku ve endişe ile kontrol edilemeyen olaylar karşısında umutsuzluk, çaresizlik ve yas yaşamaktadır. Karantina önlemleri, sosyal kısıtlamalar ve tecrit gibi kamu sağlığı önlemlerinin etkisi sonucunda ruh sağlığına yönelik olarak anksiyete, depresyon ve ihmal duygularını içeren sonuçlar gözlemlenirken, karantinaya veya sosyal izolasyona giren kişilerde kaygının oldukça yaygın olduğu saptanmaktadır.

Dünyanın karşılaştığı ilk pandemi olmasa da insanlar, hızla yayılması ve ölüm oranlarının yüksek olmasının yarattığı tehdit ile endişe ve kaygı yaşamaktadırlar. Aslında hep varolan ölüm korkusu yaşamın içinde daha somut bir şekilde acısını daha acımasızca hissedilir duruma getirmiştir. Bunun sonucunda virüsün bulaşmasını azaltmak için kişiler birbirleri ile olan mesafelerini azaltmışlar ve biraraya gelmeyi kısıtlayarak karantina sürecini yaşamışlardır. Psikolojik bir bakış açısından, mesafenin sosyal sonuçları olarak izolasyon ve belirsizlik ele alınmaktadır. Salgında hastalanan kişiler tecritte iyileşecekleri konusunda hayatta kalıp kalamayacaklarına yönelik belirsizlik yaşamaktadırlar. Sağlıklı olanlar ise izolasyon ile karantina yaşamlarına karşın hastalanabileceklerine dair belirsizlik ile farklı taraftan baş etmeye zorlanmaktadırlar. Pandemi halk sağlığı meselesi olarak izolasyonu planlamak ve belirsizlikleri gidermek için önlemler alınabilmesi önem taşımaktadır.⁴

Belirsizlik kavramı kişilerin yaşamlarını genellikle olumsuz yönde etkilerken, belirsizlik ile birlikte oluşabilen belirsizliğe tolerans gösterememe davranışına yaygın bir şekilde rastlanmaktadır. Literatür tarandığında BT kavramının bir kişilik özelliği şeklinde incelendiği görülmektedir. BT'nin insan yaşamında birçok psikolojik etkisi bulunmaktadır. Pandemi sürecinde BT'nin psikolojik etkileri olarak incelendiğinde literatürde çeşitli araştırmalara rastlanmıştır.

³ T.C. Sağlık Bakanlığı Halk Sağlığı Genel Müdürlüğü, *COVID-19*, s.7.

⁴ Damir Huremović, "Social Distancing, Quarantine, and Isolation", *Psychiatry of Pandemics A Mental Health Response to Infection Outbreak*, haz., Damir Huremović, Switzerland: Springer Nature, 2019, s.91-92.

Anksiyete ve Anksiyete ile Birlikte Oluşan Psikolojik Etkiler

Kişiler farklı tolerans düzeylerine sahip olduklarından benzer belirsiz durumlar için farklı tepkiler göstermektedirler. Bu da bireylerin belirsizlik karşısında tahammül seviyelerini etkileyerek, yaşadıkları anksiyete düzeylerini belirlemektedir.

BT kişinin yaşadığı deneyimler sonucu belirsiz durumları bir tehdit ve endişe kaynağı olarak algılama eğilimi şeklinde ifade edilmektedir. Endişeli kişilerin belirsizlik nedeniyle yaşam problemlerini çözmede zorlandıkları belirtilmektedir. Problem çözmedeki zorluklar endişeyle bağlantılı olarak problemlerin nasıl olduğu hakkında bilgiden ziyade, söz konusu olan probleme kişinin bilişsel, duygusal ve davranışsal yaklaşımının önemini içeren bilişsel bir önyargı olarak vurgulanmaktadır. BT'ye sahip kişiler için belirsizliğin yarattığı tehdit ile endişe bir anksiyete ve stres kaynağı olarak da algılanabilirken, belirsizliğin olduğu ortamlarda ve alanlarda işlev görmekte güçlük çekmektedirler. Bireyler günlük yaşamın doğasında var olan belirsizlikler nedeniyle hayatın birçok yönünü tolere etmekte zorlanmaktadır. Belirsizlik karşısında kendilerini tehdit altında hissetme eğiliminde olup, belirsizliği kontrol etmek veya ortadan kaldırmak için buldukları girişimlerin sonuçsuz kalmasıyla karşılaşabilmektedirler. BT'yi tehdit olarak algılama, endişe ve kaygının yanında özellikle Yaygın Anksiyete Bozukluğu (YAB-Generalized Anxiety Disorder-GAD) ile ilişkisine yönelik olarak yüksek düzeyde endişe ile YAB'nin geliştirilmesi ve sürdürülmesi ile ilişkilendirilmektedir.⁵

Bireylerin anksiyetesinin artmasında önemli bir faktör olarak belirlenmiş olan belirsizlik durumu sonucu oluşan BT'nin psikolojik problemlerin yaşanmasına neden olduğu vurgulanmaktadır. COVID-19 salgını insanlığın salgınlara karşı hazırlıksız olduğuna dikkat çekerken, fiziksel ve ruhsal sağlığın üzerindeki etkileri gözlenmektedir. Kişilerin salgının yarattığı olumsuz etkileri tehdit veya tehlike olarak algılama düzeyleri farklılık göstermektedir. Pandemi dönemindeki olumsuz koşulları ve yaşanan süreci yüksek olarak tehdit unsuru olarak algılayan bireylerde psikolojik sorunlar yaşamalarında artış olacağı düşünülmektedir. Bu negatif koşullara belirsizliğin eklenmesi kişilerin karşılaştıkları durumdan daha da yüksek oranda etkilenmelerine neden olabilmektedir. Pandemi durumu ile BT'nin kişilerin mental sağlığı üzerinde doğrudan anlamlı bir etkisi olduğunu bildirilmektedir. Yapılan çalışmalarda COVID-19 Pandemisi ve BT arasında çeşitli konularda yordayıcılar incelenmiştir. Pandemi ve BT'nin farklı katılımcı grupları ile ilişkisine yönelik yapılmış araştırmalar sonucunda BT'nin pandemi açısından olumsuz etkilerinin araştırıldığı çalışmalarda psikopatolojik etkiler belirlenmiştir. Anksiyete ve stresin BT'nin öngörülmesine önemli ve benzersiz etkiler oluşturduğu saptanmıştır. BT'nin korku, anksiyete, stres ve panik atak oluşumuna yönelik etkileşimi olduğu belirlenirken, BT'nin tecrübe edilmiş kaygı ile ilişkili davranış ve duygulardan korkma ve panik bozuklukların oluşumundaki fiziksel tepkilerin görülmesine yönelik olarak dikkat çekilmiştir. Ayrıca BT ile sosyal kaygı (social anxiety) arasındaki ilişki saptanmıştır. BT ile sosyal anksiyete, YAB, ruminasyon, Obsesif Kompulsif Bozukluk (OKB-Obsessive Compulsive Disorder-OCD) olay-

⁵ Bkz. Robert Ladouceur, Patrick Gosselin ve Michel J. Dugas, "Experimental Manipulation of Intolerance of Uncertainty: A Study of a Theoretical Model of Worry", *Behaviour Research and Therapy*, 38 (2000), s.934; Paul A. Boelen ve Albert Reijntjes, "Intolerance of Uncertainty and Social Anxiety", *Journal of Anxiety Disorders*, 23 (2009), s.134; Kristin Buhr ve Michel J. Dugas, "The Role of Fear of Anxiety and Intolerance of Uncertainty in Worry: An Experimental Manipulation", *Behaviour Research and Therapy*, 47/3 (2009), s.216.

lar ve durumlar karşısında takınaklı düşünceye sahip olmak, obsesyonel olasılıklı çıkarım (obsessional probabilistic inference) ve depresyon ile ilişkisi açısından ele alınan araştırmalar doğrultusunda BT'nin klinik alanda etkileri saptanmıştır.⁶ COVID-19 salgını sırasında karantinanın psikolojik etkileri dikkate alındığında belirsizlik ile görülen kaygı, depresif belirtiler, sıkıntı, bir pandemi döneminde beklenen sonuçlar olmasına karşın uzun vadeli sorunlara veya zorluklara yönelik olarak psikolojik müdahale ile olası uyumsuz tepkiler belirlenirken, psikolojik desteğin teşvik edilmesinin önemli olduğu vurgulanmıştır.

COVID-19 Korkusu

BT'nin tehdit ve anksiyete ile ilişkili olarak psikopatolojik etkisinin yanı sıra korku kavramının da ruh sağlığı açısından önemli etkileri olduğu saptanmıştır. Pandemi ile birlikte BT ile ilgili olarak korkunun da arttığına yönelik araştırmalar yapılmıştır. Özellikle BT ve COVID-19 korkusu, ile ilgili gerçekleştirilmiş çalışmalar dikkat çekmektedir. Daha önceden belirtilmiş çalışmaların ışığında YAB'nin diğer anksiyete bozukluklarına göre BT'yi daha fazla etkilediğine dikkat çekilmiştir. COVID-19 korkusu ve BT'nin YAB ile ilişkisi belirlenmiştir. Bu kaygı durumunun riskli davranışlar ve rasyonel düşünme yeteneğini engellediği vurgulanmıştır.⁷

BT ile COVID-19 korkusu arasında anksiyete duyarlılığının aracı rolü belirlenmiştir. Kaygı duyarlılığı, kaygıya bağlı duyuların zararlı sonuçları olabileceği inancına dayalı korku olarak tanımlanmaktadır. Bu açıdan incelendiğinde BT ile COVID-19 korkusu arasındaki ilişkiye anksiyete duyarlılığının aracılık ettiğinin belirlendiği araştırmada, anksiyete duyarlılığının, BT'nin COVID-19 korkusu üzerinde oluşturduğu etkiyi azalttığı saptanmıştır.⁸

COVID-19 korkusu ile ruminasyonun BT'nin bağlamında mental iyi oluşa yönelik etkisi belirlenmiştir. Pandemi dönemindeki belirsizlikler ile korku yaratan

⁶ Begüm Satici vd., "Intolerance of Uncertainty and Mental Wellbeing: Serial Mediation by Rumination and Fear of COVID-19", *International Journal of Mental Health and Addiction*, (2020), s.1-12; Mark Freeston vd., "Towards a Model of Uncertainty Distress in the Context of Coronavirus (COVID-19)", *The Cognitive Behaviour Therapist*, 13 (2020), s.1-15; Adeviye Aydın ve Berna Ersoy Özcan, "Covid-19 Pandemi Sürecinde Sağlık Çalışanlarında Belirsizliğe Tahammülsüzlük, Ruminatif Düşünme Biçimi ve Psikolojik Sağlık Düzeyleri", *Cukurova Medical Journal*, 46/3 (2021), s.1191-1200; Abira Reizer, Lilach Geffen ve Meni Koslowsky, "Life Under the COVID-19 Lockdown: On the Relationship Between Intolerance of Uncertainty and Psychological Distress", *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*, 13/4 (2021), s.432-437; Muhamad Salis Yuniardi, Matthew Cant ve Hanif Akhtar, "Intolerance of Uncertainty, Anxiety and Depression in the Context of COVID-19 in Indonesia", *Journal of Evidence-Based Psychotherapies*, 21/2 (2021), s.37-60; Nicolette D. Carnahan, Michele M. Carter ve Tracy Sbrocco, "Intolerance of Uncertainty, Looming Cognitive Style, and Avoidant Coping as Predictors of Anxiety and Depression During COVID-19: A Longitudinal Study", *International Journal of Cognitive Therapy*, 15/1 (2022), 1-19; Amanda M. Marin Chollom ve Aliza A. Panjwani, "Relationships between Intolerance of Uncertainty, Worry, Rumination, and Distress in College Students During the Coronavirus Pandemic: The Role of COVID-19 Threat Appraisals", *International Journal of Behavioral Medicine*, (2022), s.1-10; Murat Boysan, Mustafa Eşkisu ve Zekeriya Çam, "Relationships between Fear of COVID-19, Cyberchondria, Intolerance of Uncertainty, and Obsessional Probabilistic Inferences: A Structural Equation Model", *Scandinavian Journal of Psychology*, (2022), s.1-10.

⁷ Hamdi Korkman ve Tuğba Seda Çolak, "Investigation of the Relationship between COVID-19 Fear and Intolerance of Uncertainty and Generalized Anxiety Disorders", *International Online Journal of Education and Teaching*, 8/1 (2021), s.425-426

⁸ Eyüp Çelik vd., "Mediation Role of Anxiety Sensitivity on the Relationships between Intolerance of Uncertainty and Fear of COVID-19", *Annals of Psychology*, 38/1 (2022), s.4-5.

olayların sürekli olarak zihinde yer alması sonucu oluşan ruminasyon sürecinin tetiklenmesi ile bireyleri psikolojik açıdan mental iyi oluşlarını olumsuz etkilediği düşünülmektedir.⁹

BT ve COVID-19 korkusunun öz şefkat ile iyi oluş arasındaki rolünün incelendiği araştırmada; öz şefkat düzeyi yüksek olan kişilerin BT'lerinin düşük olduğu, azalan COVID-19 korkusunun da psikolojik iyi oluşu arttırdığı vurgulanmıştır. Öz-şefkatin duygusal düzenlemeyi sağlama noktasında olumsuz düşüncelerin etkisini önlemede yardımcı olduğu belirtilmiştir.¹⁰

COVID-19 anksiyetesi ile artan BT ve ölüm korkusu ile ilişkilendirildiği çalışmada BT'nin ölüm korkusu üzerinde önemli etkisi olduğu belirtilmiştir.¹¹ Ölüm ve ölüm korkusu insan yaşamında büyük bir önem teşkil etmektedir. COVID-19 pandemisi ölümün hayatımızdaki önemine daha fazla dikkat çekmiştir. Pandemi ile kişinin kendisine yönelik ölüm korkusu görülürken, insanların sevdiklerini ve yakınlarını kaybetme olgusunun önemi vurgulanmıştır. Sevilen bir kişinin vefatından sonra kayıp yaşayan kişinin ayrılığa yönelik olarak kendine acı veren duygu, düşünce ve anılarla yüzleşmede belirsizliğe tolerans göstermesinin önemi belirtilmektedir. Yas sürecinde BT oranı yüksek olan bireylerin kendilerine ve geleceğine yönelik yaşamlarında adaptasyon güçlükleri göstermeleri bağlamında sorun yaşayabilecekleri düşünülmektedir. Bu süreçte bilişsel duygu düzenleme stratejilerinin önemi vurgulanmaktadır.

Diğer Psikolojik Etkiler

Pandemi döneminde dijital hayatın sıklıkla kullanımı sonucu oluşan olumsuz davranış şekilleri gözlenmiştir. Bunlardan biri olarak pandemi ile uzaktan çalışmanın artması ile siber aylaklık (cyberloafing) kavramının yaygınlaştığı belirlenmiştir. Siber aylaklık, "çalışanların şirketlerinin internet erişimini mesai saatleri içinde işle ilgili olmayan nedenlerle kişisel amaçlar için web sitelerinde gezinmek şeklinde kullanmaları" olarak tanımlanırken, çalışanların asıl görevlerini yerine getirmekten ve tamamlamaktan alıkoyması nedeniyle verimsiz bir zaman kullanımını oluşturduğu belirtilmektedir. Bu açıdan incelendiğinde, BT ile COVID-19 korkusu ile psikolojik sıkıntının aracılığında siber aylaklık davranışına yönelim olduğu saptanmasının ile özellikle iş yaşamında bu davranışın olumsuz etkilerine dikkat çekilmiştir.¹²

Bu sorunlu dönemde artan bir başka olumsuz davranış ise, siberkondri (cybercondria) olarak incelenmiştir. Pandemide sağlık ile ilgili bilgilerin internette sürekli olarak araştırıldığı bilgisi ile bu durumun oluşturduğu olumsuz etkilerin ifadesi olan siberkondri bağlamında BT ile COVID-19 korkusu ile obsesyonel olasılıklı çıkarım arasındaki ilişki belirlenmiştir.¹³ Pandemi döneminde internet ve dijital aletlere yönelik kullanımın arttığı söylenebilir.

Belirsizliğin yarattığı problemlere gerçek ve anlaşılabilir olarak bakılırken, COVID-19'u gerçek dünyadaki belirsiz ve tehdit edici bir durumun örneği şek-

⁹ Satici vd., "Intolerance of Uncertainty", s.8.

¹⁰ Deniz, "Self-compassion, Intolerance", s.4.

¹¹ Meryem Berrin Bulut, "Relationship between COVID-19 Anxiety and Fear of Death: The Mediating Role of Intolerance of Uncertainty among a Turkish Sample", *Current Psychology*, (2022), s.1-10.

¹² Abira Reizer vd., "Examining the Relationship between Fear of COVID-19, Intolerance for Uncertainty, and Cyberloafing: A Mediation Model", *Journal of Business Research*, 145 (2022), s.662 ve 665.

¹³ Boysan, Eşkisu ve Çam, "Relationships between Fear", s.6.

linde yeni bir hastalık olarak, bireyler, sağlık hizmetleri ve toplum için en geniş anlamda eşi görülmemiş bir zorluk olarak ifade etmek mümkündür.¹⁴ COVID-19 pandemisi gibi dünya çapında bir sağlık tehdidi, kişinin kendisinin ve başkalarının sağlığı, ekonomik istikrarı, gündelik yaşam ile geleceğe yönelik planlar hakkında ağır endişeler yaşamasına neden olurken, virüsün yayılmasını kontrol etmedeki zorluk, bulaşıcı araçların günlük yaşamda geniş yayılımı nedeniyle sağlıkla ilgili endişeler daha da şiddetlenerek, karantinanın dayattığı sosyal izolasyon, bireylerin tahammül etme yeteneklerini ciddi şekilde test etmiştir. Bu bağlamda oluşan risk algısı; yani, bireyin hem kendisi hem de kendi ülkesindeki insanlar için enfekte olma olasılığının artması şeklinde meydana gelen enfeksiyon algısının ciddiyetine eşlik eden belirsizlik kişileri çeşitli şekillerde etkilemiştir.¹⁵ Pandemi ile bireylerin yaşamlarında yeni bir adaptasyon süreci oluşturmaları gerekmektedir. Bazıları bu sürece uyum sağlarken, bazı kişiler ise geçici olarak değerlendirilmektedirler. Bu belirsizlik durumunun etkileri çeşitli şekillerde çeşitli gruplar üzerinde görülmektedir.

Pandemiden ve Belirsizliğe Tahammülsüzlükten Etkilenen Gruplar Bağlamında Toplum

Salgın ile birlikte sağlık ile ilgi oluşan sorunlara ek olarak sosyal, psikolojik, ekonomik, eğitimsel ve kültürel olmak üzere toplumu birçok yönden etkileyen olumsuzluklar yaşandığı görülmektedir. Sağlık alanında; salgında tüm dünyadaki sağlık sistemlerinin yeniden gözden geçirilmesinin gerektiği belirlenmiştir. Tüm sağlık çalışanlarının özverili çalışmaları gözlenirken, sosyal ve ekonomik haklarının elverişsizliğine dikkat çekilmiştir. Hijyenin yaşamdaki önemi hatırlatılmıştır. Sosyal alanda; kişilerin bir araya gelmesini önlemek için milli ve dini bayram, düğün gibi etkinlikler yasaklanarak, tüm dini mekanlara giriş ile cenaze törenlerine yönelik kısıtlamalar getirilmiştir. Karantina ve izolasyonun yaşandığı dönemde mesafenin önemi vurgulanıp, sosyal mesafe sözcüğünün durumu eksik ve yanlış ifade ettiği belirtilerek, fiziksel mesafe kelimesinin kullanılması önerilmiştir. Psikolojik alanda; izolasyona bağlı olarak oluşabilen birçok olumsuz davranışın ve hastalığın kişiler üzerindeki etkileri gözlenerek mental sağlığın önemi vurgulanmıştır. Ekonomik alanda; işyerlerinin kapatılmasıyla evden çalışmaya geçilmesiyle yeni çalışma koşulları meydana getirilmiştir. Üretimin ve ticaretin azalması ekonomik sorunların oluşmasına neden olmuştur. Eğitimsel alanda; okulların kapatılmasıyla yaygın ve örgün eğitime ara verilmiştir. Bu süreç bireylerin hem yaşamsal hem de teknolojik alanlara yönelik uyum süreçleri geliştirmelerini de beraberinde getirmiştir. Kültürel alanda; kısıtlamalar nedeniyle eğlence, kültür ve turizm sektöründe yaşanan sorunlar ekonomik alanda da yansımalar göstermiştir.

Pandemi döneminde sağlık çalışanlarının fiziksel koşullardaki sorunlarına ek olarak mental sağlıklarına yönelik sorunlar yaşadıkları belirlenmiştir. Sağlık çalışanlarında belirsizlik ile ruminasyonun arttıkça, psikolojik sağlamlığın azaldığı belirlenmiştir. Pandeminin ruh sağlığı üzerindeki etkileri düşünüldüğünde,

¹⁴ Freeston vd., "Towards a Model", s.9.

¹⁵ Maria Teresa Graffeo vd., "Intolerance of Uncertainty and Risk Perception during the COVID-19 Pandemic: The Mediating Role of Fear of COVID-19", *Psych*, 4 (2022), s.269.

COVID-19'un potansiyel etkilerinden sağlık çalışanlarını korumaya yönelik önlemler alınmasının önemine dikkat çekilmektedir.¹⁶

BT ile bağlantılı olarak pandemi döneminde sağlık çalışanları dışında etkilenen gruplar yaşlılar, öğrenciler, aileler olarak sınıflanabilir. Pandemi döneminden en çok etkilenen bir grup yaşlılar olarak belirtilmektedir. Artan yaş sonucu COVID-19 virüsü kapsamında ölüme yönelik en riskli grup olarak yaşlılar görülmüştür. Buna yönelik olarak karantina sürecini en uzun ve en ağır yaşayan yaşlılar; günlük rutinlerinin bozulması, izolasyon ve artan yalnızlığa yönelik belirsizliğin sonucunda tüm bu sürecin olumsuz psikolojik etkilerini en fazla yaşayan grup olarak nitelenmiştir.¹⁷

Öğrenciler ile BT ve COVID-19 korkusuna yönelik çalışmalarda; BT ile endişe, ruminasyon, sıkıntı, depresif belirtiler ile koronavirüs anksiyetesi ve tehdidi arasında ilişki belirlenirken,¹⁸ BT ve COVID-19 korkusu ile pozitivizm arasında negatif yönde anlamlı ilişki bulunmuştur.¹⁹ COVID-19 sürecinin ikinci dalgası sırasında öğrencilerin akademik faaliyetleri, mental sağlığı ve iyi oluşu için öğrenci katılımının BT etkileşimine dikkat çekilmiştir. Bu süreç açısından öğrencilerin iyi oluşu için eğitimcilerin güncel modeller oluşturmaları önerilmiştir.²⁰ Pandemi sırasında öğrencilerde görülen eğitime yönelik stres ve akademik yaşam doyumunda BT'nin etkisi belirtilmiştir.²¹ Pandemi ile birlikte öğrenciler eğitim süreci bağlamında olumsuzluklar yaşamışlardır. COVID-19 pandemisi sırasında belirsizliklere tahammülü olmayan öğrencilerin akademik hayat ile ilgili sorunlar yaşadıkları belirlenmiştir.

Pandemi dönemindeki özellikle yaşanan kısıtlamalar döneminde aile üyelerinin birlikte geçirdiği süre artmıştır. COVID-19 pandemisi ve BT ile psikolojik sıkıntı arasındaki etkileşimde pozitiflik ile planlanmış ve planlanmamış işlerin düzenlenmesine yönelik ilişkilerin etkisi belirlenmiştir. COVID-19 fenomeniyle oluşan psikolojik zorlukların aile üzerindeki olumsuz etkilerini hafifletmek için psikolojik müdahalelerin tasarlanması önerilmektedir. Aileleri potansiyel olarak etkileyen işleyiş sürecinde ebeveyn ve çocuklar arasındaki uyumun sağlanmasının önemine dikkat çekilmektedir.²² Tüm bu gruplar açısından incelendiğinde ruh sağlığı hizmetlerinin psikolojik sorunlar ve rahatsızlıklarla baş etmede genel nüfusa yardımcı olmasının gerekliliği vurgulanmaktadır.

COVID-19 pandemisi nedeniyle dünya çapında gerçekleştirilen zorunlu karantinalar, kronik belirsizlik ve sosyalleşme eksikliğinin insanlarda ruh sağlığı açısından olumsuz semptomların oluşmasına neden olduğu saptanmaktadır. Belirsizliğe karşı hassas olanların, pandemi bağlamında muhtemelen olumsuz etkilere

¹⁶ Aydın ve Ersoy Özcan, "Covid-19 Pandemi", s.1197.

¹⁷ Eleni Parlapani vd., "Intolerance of Uncertainty and Loneliness in Older Adults During the COVID-19 Pandemic", *Frontiers in Psychiatry*, 11 (2020), s.8.

¹⁸ Marin Chollom ve Panjwani, "Relationships between Intolerance", s.7.

¹⁹ Karim Sevari, "The Role of Positivism and Intolerance of Uncertainty in the Students' Fear of Covid-19", *Iranian Journal of Health Psychology*, 4/1 (2021), s.23.

²⁰ Jacqueline Kareem vd., "The Role of Classroom Engagement on Academic Grit, Intolerance to Uncertainty and Well-being among School Students during the Second Wave of the COVID-19 Pandemic in India", *Psychology in the Schools*, (2022), s.11-12.

²¹ Hatice Odacı, Feridun Kaya ve Fatih Aydın, "Does Educational Stress Mediate the Relationship between Intolerance of Uncertainty and Academic Life Satisfaction in Teenagers during the COVID-19 Pandemic?", *Psychology in the Schools*, (2022), s.11.

²² Reizer, Geffen ve Koslowsky, "Life Under", s.436.

karşı savunmasız kaldıkları düşünülmektedir. Salgın döneminde özellikle yaşlıların korunmasına yönelik olarak izolasyonda geçirdikleri sürenin ve bu durumun oluşturduğu olumsuz etkilerin dikkate alınması gerekmektedir. Eğitim sürecinden uzak kalan çocukların ve gençlerin sisteme dahil edilmesinde psikolojik etkenlere bağlı bazı akademik sorunlar yaşamalarına yönelik olarak ortaya çıkabilecek olumsuzlukların belirlenerek, çözüm önerilerinin oluşturulmasına ihtiyaç bulunmaktadır. Unutulmaması gereken bir diğer grup ise tabii ki sağlık personelleridir. Sağlık alanında çalışanların özlük hakları, duygusal ihtiyaçları ve ekonomik yönden daha refah içinde yaşamalarına yönelik çalışmalar desteklenmelidir. İşsizlik sorunu pandemide katlanarak daha arttığından kişilerin yaşadıkları geçim sıkıntısının tüm insanlığın bir sorunu şeklinde görülerek adaletli gelir dağılımına yönelik önlemler alınması gerekmektedir.

COVID-19 gibi salgınlar, kişileri büyük ahlaki belirsizlikler içeren önemli kararların alınması durumuyla karşı karşıya bırakmaktadır. Bu ahlaki belirsizlik o kadar ezici olabilir ki, ya harekete geçmeyi engellemekte ya da sonuçsuz müzakerelere girişmeye neden olmaktadır.²³ Pandemiye yönelik belirsizlik durumu birçok alanda sürmektedir. En olumlu beklenti aşının bulunmasıyla yaşanmış olmasına karşın, dünyada aşı olmayan birçok insan bulunmaktadır. Bu kişilerin aşı yaptırmamalarına dair açıklama olarak sunduğu nedenlerden biri de aşının içeriğine ve etkililik düzeyine karşı oluşan belirsizlikler olduğu şeklinde ifade edilmektedir. Belirsizlik durumu günlük yaşamın birçok alanında etkili olduğu sürece BT'nin yaşanmasının süreğenliği düşünülmektedir.

Pandemi Sonrası Dönemde Belirsizliğe Tahammülsüzlük ile Başa Çıkma

Alanyazın incelendiğinde BT'nin sadece psikopatolojik davranışlar ile değil günlük yaşamdaki birçok kavram ile ilişkisine yönelik araştırmaların yapıldığı gözlenmektedir. BT düzeyi arttıkça psikolojik iyi oluş düzeyinin azaldığının belirlenmesi kapsamında yapılan çalışmalar özellikle psikolojik iyi oluş olgusuna yönelmenin gerekliliğini vurgulamaktadır. Bu bağlamda belirsizliğe tahammül geliştirilmesi ile psikolojik iyi oluşun artırılacağı fikrinden yola çıkarak, belirsizliğe tahammül geliştirici psiko-eğitim programları önerilmektedir.²⁴ BT'nin oluşturduğu problemler ile başa çıkmaya yönelik çalışmaların²⁵ sayısının giderek arttığı belirlenmektedir.

Pandemide ve pandemi sonrası dönemde BT olgusu toplum açısından ele alındığında sürecin oluşturduğu olumsuzluklar ile başa çıkmaya yönelik çalışmalar önerilmektedir. Gerçek tehdit ve gerçek belirsizlik, belirli bir zamanda belirli bir durum hakkında bilinen ve bilinmeyenlerin durumunu yansıtan "gerçek dünya" değişkenleridir. BT, hem belirsiz durumlara tepki verme eğilimi hem de belirli bir duruma tepki olarak caydırıcı deneyim olarak ifade edilmektedir.²⁶ Bu bağlamda ele alındığında, BT'nin meydana getirdiği problemler ile başa çıkma veya bu so-

²³ Michael Klenk ve Ibo Van de Poel, "COVID-19, Uncertainty, and Moral Experiments", *History and Philosophy of the Life Sciences*, 43/8 (2021), s.4.

²⁴ Filiz Mine Geçgin ve Ümit Sahraç, "Belirsizliğe Tahammülsüzlük ile Psikolojik İyi Oluş Arasındaki İlişki", *Sakarya University Journal of Education*, 7 (4-özel sayı) (2017), s. 750.

²⁵ Filiz Ersöz, Taner Ersöz ve Özlem Konuşkan, "Belirsizlikle Başa Çıkmada Etkili Olan Kriterlerin Araştırılması: Bir Üniversite Uygulaması", *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 25/3 (2016), s.222.

²⁶ Freeston vd., "Towards a Model", s.9.

runların oluşturduğu negatif situasyonlardan en az oranda etkilenerek yaşamı sürdürmeye çalışmak esas amaç olmalıdır. Pandemi ile oluşan ve oluşacak krizlerden fırsat ile çıkmak tabii ki istenen bir durum iken, pandeminin oluşturduğu olumsuzluklardan en az şekilde etkilenmeyi sağlayacak girişimlerde bulunulması önerilmektedir.

COVID-19 ile BT arasında psikolojik açıdan oluşan problemlerin çözülmesi ve başa çıkmaya yönelik çeşitli yöntemleri içeren önerilerin olduğu uygulama örnekleri bulunmaktadır. Pandemi ve BT'nin oluşturduğu sorunlarla başa çıkmada; farkındalık,²⁷ duygu düzenleme,²⁸ özşefkat,²⁹ pozitiflik,³⁰ iyimserlik (optimism)³¹ ve psikolojik sağlamlık³² kavramlarının önemi belirtilirken, pandemi sonrası süreçte iyi oluş-esenlik (well-being)³³ olgusuna ulaşmanın önemi saptanmaktadır. Tüm bu araştırmalar kapsamında bakıldığında, BT durumu ve oluşan davranışların hem içinde bulunulan pandeminin yarattığı olumsuzlukları açıklamada hem de pandemi sonrası süreçte bu negatif koşullar ile başa çıkmada bireylere yardımcı olabileceği düşünülmektedir.

Kişiler kendilerine acı ve ıstırap veren duygulardan kaçmak veya ruminatif şekilde sürekli olarak uğraşmak yerine onları düzenlemek için pozitiflik, iyimserlik ve öz şefkat ile duygu düzenleme stratejilerinden yararlanabilir. Bu bağlamda bireyin sorunlara yönelik farkındalığı ve problemlerle başa çıkmada psikolojik dayanıklılık önemli rol oynamaktadır. Bu yaklaşım insanları güçlendirebilecek bir nitelik olarak kişilerin psikolojik ve öznel iyi oluşuna katkı sağlayabilen ve BT ile COVID-19 pandemisinin meydana getirdiği hoşgörüsüzlüklerin azalmasına destek olabilen süreçlerin oluşmasına yardımcı olan kavramlar olarak vurgulanmaktadır.

BT'nin oluşturduğu problem çerçevesinde yapılmış araştırmalar sonucunda çeşitli başa çıkma stratejileri tavsiye edilmektedir. Belirsizliğe paralel olarak ruminasyonun arttığına yönelik saptamalar sonucunda, ruminasyonun kişinin olumsuz duygulara odaklanması ile problem çözme becerilerini olumsuz etkilediği vurgulanmaktadır. Bu bağlamda bireylerin psikolojik sağlamlıklarını arttırmaları doğrultusunda programların meydana getirilmesi yönünde çalışmalar yapılması önerilmektedir.³⁴ BT'nin tehdit olarak algılanması sonucu oluşan problemlerle başa çıkmada BDT ve farkındalık müdahaleleri tekrarlayan olumsuz düşünce ve BT'yi ele almak için kombinasyon halinde kullanılabilir. Tehdit algılarını değiştirmeye ek olarak, öz-yeterlik yaratmaya odaklanmak ve adaptif başa çıkmayı teşvik etmek gerekmektedir. Bireyleri sağlıklı yaşam ve danışmanlık merkezlerine dahil ederek risk altındaki daha geniş bir topluluğun destek sistemlerine erişimin arttı-

²⁷ Marissa D. Sbrilli, Katherine Haigler ve Heidemarie K. Laurent, "The Indirect Effect of Parental Intolerance of Uncertainty on Perinatal Mental Health via Mindfulness During COVID-19", *Mindfulness*, 12/8 (2021), s.1999-2008.

²⁸ Fikri Keleşoğlu ve Fatıma Firdevs Adam Karduz, "COVID-19 Sürecinde Bireylerin Kişilerarası Duygu Düzenleme Stratejileri ve Belirsizliğe Tahammülsüzlük Üzerine Bir Araştırma", *Cumhuriyet International Journal of Education*, 11/2 (2022), 321-336.

²⁹ Deniz, "Self-compassion, Intolerance", s.1-6.

³⁰ Sevari, "The Role of Positivism", s.19-28.

³¹ Reizer, Geffen ve Koslowsky, "Life Under", s.432-437.

³² Aydın ve Ersoy Özcan, "Covid-19 Pandemi", s.1191-1200.

³³ Bkz. Satici vd., "Intolerance of Uncertainty", s.1-12; Deniz, "Self-compassion, Intolerance", s.1-6; Kareem vd., "The Role of Classroom", s.1-15.

³⁴ Aydın ve Ersoy Özcan, "Covid-19 Pandemi", s.1197-1198.

rılması önerilmektedir.³⁵

BT'nin COVID-19 korkusu yoluyla dolaylı olarak risk algısıyla ilişkili olduğunun belirlenmesi sonucunda, korku yönetimi ve bireylerin risk değerlendirmesinin önemi belirtilirken, BT'nin kilit rolünün dikkate alınmasına vurgu yapılmaktadır. Bunun doğrultusunda belirsizliğe ve olumsuz duygulara karşı tolerans yapılarıyla kişilerin dünya çapındaki bir acil durum veya çeşitli memnuniyetsizlikten kaynaklanan tüm olumsuz sonuçlarla daha çabuk başa çıkmalarına yardımcı olabilecek etkili duygusal başa çıkma stratejilerini geliştirmeye odaklanan müdahaleler önerilmektedir. Bireylerin duygusal iyi oluşunu ve uygun psikolojik ve sosyal destek hizmetlerini sağlamasına yönelik gerekli kaynakları organize edici ortamlar oluşturulmasının önemine dikkat çekilmektedir.³⁶

Pandemi açısından yapılan araştırmada, mevcut kriz sırasında potansiyel bir bilişsel savunmasızlık faktörü olarak Bilişsel Abartma Tarzı (BAT-Looming Cognitive Style-LCS) kavramının önemi belirtilmektedir. LCS, bireylerin belirsiz tehdit algılarını yoğunlaşan ve hızla yaklaşan tehditler olarak yorumladığı ve simüle ettiği uyumsuz bir bilişsel stil olarak tanımlanmaktadır. Kaçınmacı başa çıkmanın anksiyete ve depresyonun oluşumundaki öncül olmasına dikkat çekilmektedir. Boylamsal olarak yapılan çalışma sonucunda önerilen modelde anksiyeteyi kavramsallaştırmada beliren bilişsel tarzın altta yatan bir bilişsel savunmasızlık faktörü ve belirsizliğe karşı hoşgörüsüzlüğün öncülü olduğunu vurgularken, belirleyici bilişsel stil ile BT arasındaki zamansal yönselliği aydınlatmaktadır.³⁷

COVID-19 pandemi krizi pek çok ülkede göz ardı edilmemesi gereken yaşlı nüfus hakkında veri eksikliğini ortaya çıkardı. Sağlıklı yaşlanma, yalnızca fiziksel sağlık kazanımını değil, aynı zamanda psikolojik kaynakların beslenmesini de içermektedir. Bu kriz, halk sağlığı açısından yaşlı yetişkinler için daha verimli bakımla ilgili sorunları ele alma fırsatı sunabilir. Yaşlı yetişkinlerdeki yalnızlık sorununa dikkat çekilmesiyle pandemi sonrası döneme hazırlığın önemi saptanmıştır. Yaşlıların yalnızlığı değerlendirmek ve ele almak için farkındalık ve dolayısıyla hazırlık pandemi sonrası dönemde artabilir ve bu zararlı duygusal durumu ortadan kaldıracak yönetim stratejilerinin geliştirilmesine olanak sağlayabilir.³⁸

COVID-19 olgusuyla ilişkili psikolojik güçlüklerin oluşturduğu sorunları azaltmak için genel nüfusa yönelik ruh sağlığı hizmetleri ve psikolojik müdahaleler tasarlamak, psikolojik rahatsızlıklarla başa çıkmada yardımcı olacağı belirtilmektedir. BDT gibi, olumsuz BT etkilerini hedef alan bildirilen müdahaleler COVID-19'un zorluklarına uyarlanması ve optimizmin önemli düzenleyici rolü göz önüne alındığında, gelecekteki müdahale paradigmalarının iyimserlik düzeylerini artırmaya odaklanması önerilmektedir.³⁹ Yüksek BT'li kişilerde COVID-19'a yönelik ciddiyet algılarını çevreleyen özel hususlar dikkate alınarak, belirsizliğe karşı toleransı olmayan kişileri COVID-19 gibi bir salgın sırasında bilişsel, duygusal ve davranışsal tepkileri yönetmeleri için eğitmenin ve onlara yardım etmenin yararlı olacağı belirtilmektedir. Pandemi ile oluşan ve gelecekte oluşabilecek BT'nin

³⁵ Marin Chollom ve Panjwani, "Relationships between Intolerance", s.8.

³⁶ Graffeo vd., "Intolerance of Uncertainty", s.274.

³⁷ Carnahan, Carter ve Sbrocco, "Intolerance of Uncertainty", s.2 ve 13.

³⁸ Parlapani vd., "Intolerance of Uncertainty", s.9.

³⁹ Reizer, Geffen ve Koslowsky, "Life Under", s.436.

olumsuz psikolojik sonuçları azaltmanın anahtarı olarak psikolojik müdahaleler tasarlanmasının önemine dikkat çekilmektedir.⁴⁰

COVID-19 salgının küresel bir kriz haline gelmesi ile pandeminin olumsuz psikolojik sonuçları açısından incelendiğinde, COVID-19 korkusunun BT ve mental iyi oluş arasındaki ilişkiye aracılık ettiği belirlenmiştir. Bu sonucun salgınlar sırasında olumsuz psikolojik sonuçlarda bir artışa işaret ederek, belirsizliğin, günlük rutin ve etkileşim sosyal destek mekanizmalarının bozulması ve algılanan kontrol kaybına ilişkin duygular tarafından da tetiklenmiş olabileceği şeklinde yorumlanmaktadır.⁴¹ Bu bağlamda, salgın sırasında ve sonrasında belirsizlik kavramının yaşamın her anında görülebileceği düşünülmelidir. Onun için belirsizliğe toleransa yönelik davranış kalıplarının geliştirilmesine yönelik programlar ile mental iyi oluş sağlanmalıdır.

Öz şefkat; acı verici ve üzücü duyguların düzenlenmesinde onlardan kaçınmak yerine şefkat, anlayış ve ortak insanlık bilinciyle ilişkilendirildiğinde yararlı bir strateji olarak görülebilir. Öz şefkatli bir birey, fırsat ve kapasitesi varken acı verici durumlarda kendini korumak için önlem almaya ve iyi oluşunu sağlayacak önleyici önlemlerin artmasına öncelik verebilir. Bunun sonucunda kişi öz şefkati güçlendirici bir özellik olarak kullanarak, kendi iyi oluşuna katkıda bulunarak, BT'nin ve COVID-19 korkusunun azalmasına destek olacağı düşünülmektedir.⁴²

Pandemi ile insanların duygu dinamiklerindeki değişimler gözlenmekle beraber, bunun evrileceği yön henüz tam olarak bilinmemektedir. Salgın sonucu oluşan ruhsal sorunların yarattığı olumsuz etkileri azaltmak için duygu düzenleme stratejilerinin önemi belirtilirken, etkili duygu düzenlemenin kişinin psiko-sosyal alanlarda, iletişim, aile, iş, kariyer ve ilişkiler açısından güçlükleri yönetmelerinde etkisi vurgulanmaktadır.⁴³

COVID-19 bağlamında gelişen belirsizliğin yarattığı sorunları çözmede hem akıl sağlığı hem de fiziksel sağlık hizmetleri ortamlarında uygulama olanakları sağlayan bir belirsizlik sıkıntısı modeli (model of uncertainty distress) önerilmektedir. Belirsizlik sıkıntısı, belirli bir durumun henüz bilinmeyen yönlerine yanıt olarak deneyimlenen öznel olumsuz duygular olarak tanımlanmaktadır. Bu modelde, anksiyetede algılanan tehdit oluşumlarının aşırı algılanmasına yönelik, belirsizliği ve BT'yi birbirinden ayrılabilme sürecinde belirsizliğe tepki olarak oluşan davranışları anlama yöntemleri önerilmektedir. Bu açıdan yaklaşıldığında, pandemi gibi gerçek hayattaki olaylar için, Bilişsel Davranışçı Terapi (BDT-Cognitive Behavioural Therapy-CBT) modelleri ve tedavi yaklaşımlarının hem geleneksel tehdit temelli belirsizlik sıkıntısı anlayışı içinde çalışması hem de bu anlayışın ötesine geçmesi gerektiğine dikkat çekilirken, uygulayıcıların yaşam deneyimleri kapsamında kişinin kendi bilişlerini, davranışlarını, farklı ve örtüşen faktörlere verdiği tepkileri anlamak için, hem belirsizliğe hem de tehdide karşı kişinin kendi tepkilerini sınıflandırmasına ve anlamasına yardımcı olan bir modele vurgu yapılmaktadır.⁴⁴ Pandemi'nin başladığı dönemde Birleşik Krallık'da sağlık sistemi kapsamında yapılmış olan çalışmada; belirsizliğin kişilerde oluşturduğu sorunları

⁴⁰ Yuniardi, Cant ve Akhtar, "Intolerance of Uncertainty", s.53.

⁴¹ Satici vd., "Intolerance of Uncertainty", s.8.

⁴² Deniz, "Self-compassion, Intolerance", s.4.

⁴³ Keleşoğlu ve Adam Karduz, "COVID-19 Sürecinde", s.330.

⁴⁴ Freeston vd., "Towards a Model", s.1 ve 12.

Koronavirus bağlamında geliştirilen belirsizlik sıkıntısı modeline (model of uncertainty distress) yönelik saptamalar yapılmıştır. Bu çalışmayı gerçekleştiren kişilerden olan Freeston'un özellikle BT konusunda yoğun ve çok yönlü çalışmalarından yola çıkılarak, önerdiği modelin dikkate değer olduğu belirtilmektedir.

Bu derleme çalışmasında; Amerika Birleşik Devletleri, Birleşik Krallık, Endonezya, Hindistan, Hollanda, İsrail, İtalya, İran, Yunanistan ve Türkiye'de COVID-19 ve BT etkileşimine yönelik yapılmış çalışmalar incelenmiştir. Literatüre bakıldığında hem Türkiye'de hem de ülke dışında COVID-19 ve BT ile ilgili yapılmış olan araştırmaların etkisine dikkat çekilmektedir. Bu bağlamda özellikle ülkemizde yapılmış olan lisansüstü tezlerin önemi vurgulanmak istenmektedir. BT ile ilgili gerçekleştirilmiş olan 73 lisansüstü tezin bibliyometrik analiz yöntemi ile incelendiği çalışmada tezlerde kullanılmış olan anahtar kelimelerin en çok Anksiyete (f=24), COVID-19 (f=14), Bilişsel Esneklik (f=11), Belirsizlik (f=10), Psikolojik İyi Oluş (f=8) olduğu saptanmıştır. Ayrıca, BT konulu lisansüstü tezlerin dağılımı incelendiğinde; COVID-19 (Pandemi) konusunun 15 tez ile %20,55 oranında olup, yapılan tüm tezlerin 1/5'ini oluşturduğuna belirlenmiştir.⁴⁵ Konuya bu bağlamdan yaklaşıldığında BT'nin anksiyete, belirsizlik, COVID-19 gibi negatif süreçler ile ilişkisinin yanı sıra pozitif olarak değerlendirilen kavramlar bilişsel esneklik ve psikolojik iyi oluş durumlarının önemi vurgulanmaktadır. Tüm bu çalışmaların sonucunda pandemi ile BT'nin etkileşimine yönelik olarak geliştirilecek psiko-eğitim, danışmanlık hizmetleri ve müdahale programlarının etkisi ve yapılacak araştırmalar ile lisansüstü tezlerin önemine dikkat çekilmek istenmektedir.

Daha önceki salgınlardan yola çıkılarak pandeminin yaratacağı olumsuz etkilerin azaltılmasında, sorun çözme becerileri geliştirilerek, inkar ve kaçınma mekanizmalarından uzaklaşarak, sosyal destek sağlama, pozitif değişiklikler ve bilişsel yeniden yapılandırma ile özellikle psikolojik sıkıntılar kapsamında pandeminin olumsuz etkileriyle başa çıkmaya yönelik çalışmalar yapılması sürecinin başlatılması beklenmektedir. Etkili duygusal başa çıkma stratejilerini geliştirmeye odaklanan müdahaleler, insanların psikolojik esenlik üzerindeki öngörülemez olumsuz olaylara karşı direncini güçlendirebilmektedir. Belirsizliği değerlendirmenin önemi bağlamında oluşturulan araştırmalar kapsamında bilişsel ve üstbilişsel süreçlerden yararlanarak belirsizliğin ve pandeminin yaratacağı stres kaynaklarının yönetilmesine dikkat çekilerek, başa çıkma stratejilerinin kullanılmasının işlevselliği vurgulanmak istenmektedir. Bu stratejilerin oluşturulmasında bilişsel, davranışsal ve emosyonel ihtiyaçlardan yararlanılması önerilmektedir.

BT'nin oluşmasında kişilik özelliklerinin yanı sıra, BT olgusu duygu-davranış-düşünce (3D) boyutları kapsamında incelenebilir. Bu bağlamda, bireylerin hislerine yönelik olarak belirsizliğin ortaya çıkardığı olumsuz duygular sonucu oluşan davranış bozuklukları duygusal düzenleme yöntemlerinden yararlanılarak çözümlene yoluna gidilebilir. Negatif duygu ve davranışa kimi zaman neden kimi zaman sonuç olarak eşlik eden düşünceler takıntılı şekle dönüşmeden ruminas-

⁴⁵ Banu Sayiner, "Belirsizliğe Tahammülsüzlük İle İlgili Yapılmış Lisansüstü Tezlerin Bibliyometrik Analizi", Güncel Psikoloji ve Sosyoloji Araştırmaları II, der., Cahit Aslan ve İsmail Sanberk, Ankara: Akademisyen Yayınevi-AYBAK, 2022, s.129-130.

yonlardan kaçınılması sağlanarak öğrenilmiş çaresizliğe neden olmadan, üstbilişsel farkındalık ile öz düzenleme gibi stratejiler kullanılarak olumlu alanlara yönlendirilebilir. Psikodinamik, bilişsel-davranışçı, birey merkezli, varoluşsal, sorun odaklı tekniklerden yararlanarak belirsizliğe tahammülü sağlayan ve BT'nin oluşturduğu olumsuzluklar ile başa çıkmaya yardımcı olan müdahale yöntemlerinden yararlanılabilir. Bu süreçte koruyucu önlemler alınarak, risk faktörlerinin en aza indirilmesi gerekliliği vurgulanmalıdır. Bu açıdan yaklaşıldığında 3D modeline yönelik farkındalık yaratılarak, psikolojik dayanıklılığı artıracak çalışmalar ile psikolojik ve öznel iyi oluşun sağlanmasına yönelik çalışmaların yapılmasının pandeminin yarattığı sorunlarla başa çıkmada toplumu yönlendirmek için etkili olacağına dair bir çözüm olacağı düşünülmektedir.

Sonuç

Bu COVID-19'un bu kadar hızlı yayılabileceği, bu kadar uzun süreceği ve bu kadar ağır etkilerinin olabileceği düşünülmemiştir. Bu beklentiden farklı olarak gelişen durumlar kişilerin yaşamlarını olumsuz yönde etkilemektedir. Pandemi sürecinde yaşanan birçok davranış değişiklikleri sonucunda salgın sonrasında farklı davranış paternlerinin görülmesi mümkündür. Pandemi'de ve pandemi sonrası dönemde de insanların belirsizlik bağlamında hakim olan BT kavramının toplum üzerindeki etkisinin vurgulanmasının önemine dikkat çekilmesi gerekmektedir. Bu çalışmada zaten yaşamda var olan belirsizliğin oluşturduğu BT'nin pandemi ile daha da artarak, daha büyük ve etkili hasarlara neden olabileceği düşünülmektedir. Bu öngörüden yola çıkarak, pandemi sonrasında da BT'nin psikolojik etkilerinin incelenmesi sonucunda kişilerin karşılaşılabilecekleri olumsuz durumlara hazırlıklı olup, başa çıkmaya yönelik stratejiler önerilmiştir. Böylece kişilerin pandemiyle birlikte artan BT'nin meydana getireceği negatif durumların pandemi sonrası dönemdeki problemleri önlemede yardımcı olması amaçlanmaktadır.

BT'nin kaygı ve stres yönetimi ve korkudaki merkezi rolü önem taşımaktadır. BT'nin kaygı, stres ve korkuyu arttırma yönünde bir risk faktörü oluşturduğu belirlenmektedir. Kronik irrasyonel korkunun COVID-19 korkusu ile gelişmesiyle oluşturabileceği olumsuzlukları önlemek için pandemi bağlamında kişilerin BT düzeylerinin izlenerek, sürecin gerçek durumuyla uyumlu olarak yeterli ve gerçekçi risk algılarının saptanması gerekmektedir. Bu durum, pandemi sonrasında ortaya çıkan dalgalı eğilime tepki vermede esnekliği ve uyum sağlamayı teşvik etmede önemli olacağı düşünülmektedir. Situasyonların oluşturduğu süreçlere göre daha yüksek düzeyde algılanan tehdit veya tehlikenin yaratacağı çaresizlik duygusunu ve kontrol eksikliğini önlemeye yönelik çalışmaların gerçekleştirileceği müdahale programları desteklenmelidir. Böylece bireylerde oluşabilecek algı çarpıtmaları engellenerek, öznel iyi oluşun desteklenmesi yönünde bir süreç oluşturulması sağlanmalıdır.

Araştırmalardan elde edilen öneriler, tüm dünya için politikaları oluşturan güçlerin ve onlara bağlı olan kurumların birlikte çalışmasının gerektiği yönünde olmaktadır. Kurum ve kuruluşlar, kuruluş amaçları doğrultusunda hizmet etmeleri beklenen sektörler kapsamında pandeminin meydana getirdiği olumsuzluklardan bireylerin en az düzeyde etkilenmelerini sağlayacak önlemler almaları gerekmektedir. Çevrimiçi müdahaleler, kamu hizmetleri e-ruh sağlığı yaklaşımına uygun olarak sunulmalıdır. Halk sağlığı stratejileri ve hükümet programları COVID-19'un çeşitli aşamalarında psikolojik sıkıntının etkilerini azaltmak için ülke ça-

pında stratejik planlama ve yardım hizmetlerinin oluşturulmasına dikkat çekilmelidir.

COVID-19 pandemisi benzeri görülmemiş bir belirsizlik dönemine neden olmuştur. Belirsizliğe karşı hassas olan bireylerin devam eden pandemi sürecinde ve sonrasında olumsuz ruh sağlığı açısından risk altında olabilecekleri gerçeğinin toplum açısından oluşturacağı sorunlar düşünülmelidir. Belirsizlikten sürekli olarak endişe duymak yerine bu durumu daha iyiye ve güzele ulaşmak amaçlı kullanarak, geleceğe yönelik belirsizliği yönlendirmede bir fırsat olarak görme yöntemi ile olumlu belirsizlik oluşturulabilir. Belirsizlik yaratan kaynaklardan uzaklaşarak, olumsuzluğun yaratacağı hasardan en az şekilde zarar görmeyi sağlamak bazıları için bir strateji olmakla beraber sorunun boyutlarının büyüklüğü ve evrenselliği düşünüldüğünde problem odaklı başa çıkma yöntemlerinin etkisinin daha kalıcı olacağı düşünülmektedir. Bu noktada realiteler kabul edilip, sorunla yüzleşmek gerekmektedir. Pandeminin henüz tam olarak bitmediği ve birçok alandaki belirsizliklerin tam olarak ortadan kalkmadığı gerçeğine karşı bireylerin kendilerini pandemi sonrası yaşama hazırlamanın önemi vurgulanmalıdır.

İnsanların pandemi öncesi doğal kabul edilen birçok faaliyeti yapamamaları sonucu pandemiden ve onun beraberinde getirdiği belirsizliklerden çok sıkılmış olmaları ile sosyal hayatı bir anda eskisi gibi yaşama arzusu birleşince alınan önlemlerin bir anda unutulması ile karşılaşılabilineceği gerçeği ile yüzleşmek gerekmektedir. Pandemi ile kişilerin kendilerine dönüp, öz eleştirileri ile çevrelerine daha duyarlı olacaklarını düşünen bir grup insanın yanı sıra, dünyadaki fiziksel ve davranışsal olumsuzlukların yok olmadığını görmek bireyleri umutsuzluğa ve çaresizliğe sürükleyebilir. Bunun sonucunda öznel iyi oluştan uzaklaşmış insan yığınları ile karşılaşma süreci yaşanabilir. Bu durumun tam tersi olarak, hedonist yaklaşımlara yönelme veya daha olumlu bakış açıları sonucunda "carpe diem" yaşamlar da bir alternatif olarak görülebilir. Çünkü dünyadaki sorunların bitmeyeceği veya bu pandemi sona erse bile yeni salgınların oluşmayacağı garantisinin olmadığı fikri kişileri "anı yaşamaya" yönlendirebilir.

Yaşama pandemiyle öğrenilenler açısından bakıldığında insanlığın bazı dersler çıkarıp, geleceğe o yönde ilerlemesinin gerekliliğine dikkat çekilerek, sadece bireysel olarak değil toplumsal süreçler açısından sorumlulukların yeniden gözden geçirilmesinin gerekliliğine vurgu yapılmaktadır. Fakat sağlık çalışanlarının darp edildiği hatta öldürüldüğü, kadın cinayetlerinin önlenemediği, çocukların orselenildiği, ırkçılığın sürdüğü, pandemi sürecinde Rusya-Ukrayna savaşının başladığı (devam ettiği), kin-nefret-bozgunun kan ve göz yaşıyla eşlik edildiği bir dünyada var olmaya çalışmak, zaten kendisi bir belirsizlik bütünü olarak yaşamı sürdürmek başlı başına bir ruh sağlığı engeli oluşturmaktadır.

COVID-19 gibi Pandemiler insanların yaşam ve ölüm hakkında hem gerçek hem de belirsizlik içeren durumlarla karşılaşması sonucu alacakları kararların doğru eylem tarzına yönelik olması yönünde zorluklarla karşılaşmasına neden olmaktadır. İçinde bulunulan pandemi sürecinin yarattığı hasarlardan en az yıkımla başa çıkılarak, esenlik ile belirsizliğe tahammülsüzlüğün olumsuz etkilerinden uzaklaşarak, akıl sağlığı yerinde olan insanlardan oluşan pandemi sonrası bir topluma umutla bakmanın insanların arzusu olduğu düşünülmektedir.

Kaynakça

- Aydın, Adeviye ve Berna Ersoy Özcan. "Covid-19 Pandemi Sürecinde Sağlık Çalışanlarında Belirsizliğe Tahammülsüzlük, Ruminatif Düşünme Biçimi ve Psikolojik Sağlık Düzeyleri". *Cukurova Medical Journal*, 46/3 (2021): 1191-1200.
- Boelen, Paul A. ve Albert Reijntjes. "Intolerance of Uncertainty and Social Anxiety". *Journal of Anxiety Disorders*, 23 (2009): s.130-135.
- Boysan, Murat, Mustafa Eşkisü ve Zekeriya Çam. "Relationships between Fear of COVID-19, Cyberchondria, Intolerance of Uncertainty, and Obsessional Probabilistic Inferences: A Structural Equation Model". *Scandinavian Journal of Psychology*, (2022): 1-10.
- Buhr, Kristin ve Michel J. Dugas. "The Role of Fear of Anxiety and Intolerance of Uncertainty in Worry: An Experimental Manipulation". *Behaviour Research and Therapy*, 47/3 (2009): 215-223.
- Bulut, Meryem Berrin. "Relationship between COVID-19 Anxiety and Fear of Death: The Mediating Role of Intolerance of Uncertainty among a Turkish Sample". *Current Psychology*, (2022): 1-10.
- Carnahan, Nicolette D., Michele M. Carter ve Tracy Sbrocco. "Intolerance of Uncertainty, Looming Cognitive Style, and Avoidant Coping as Predictors of Anxiety and Depression During COVID-19: A Longitudinal Study". *International Journal of Cognitive Therapy*, 15/1 (2022): 1-19.
- Çelik, Eyüp, Eda Biçener, Ümit Bayın ve Erol Uğur. "Mediation Role of Anxiety Sensitivity on the Relationships between Intolerance of Uncertainty and Fear of COVID-19". *Annals of Psychology*, 38/1 (2022): 1-6.
- Deniz, Mehmet Engin. "Self-compassion, Intolerance of Uncertainty, Fear of COVID-19, and Well-being: A Serial Mediation Investigation". *Personality and Individual Differences*, 177 (2021): 1-6.
- Ersöz, Filiz, Taner Ersöz ve Özlem Konuşkan. "Belirsizlikle Başa Çıkmada Etkili Olan Kriterlerin Araştırılması: Bir Üniversite Uygulaması". *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 25/3 (2016): 215-232.
- Freeston, Mark, Ashley Tiplady, Lauren Mawn, Gioia Bottesi ve Sarah Thwaites. "Towards a Model of Uncertainty Distress in the Context of Coronavirus (COVID-19)". *The Cognitive Behaviour Therapist*, 13(2020): 1-15.
- Geçgin, Filiz Mine ve Ümit Sahranç. "Belirsizliğe Tahammülsüzlük ile Psikolojik İyi Oluş Arasındaki İlişki". *Sakarya University Journal of Education*, 7 (4-özel sayı) (2017): 739-755.
- Graffeo, Maria Teresa, Gaia Albano, Laura Salerno, Maria Di Blasi ve Gianluca Lo Coco. "Intolerance of Uncertainty and Risk Perception during the COVID-19 Pandemic: The Mediating Role of Fear of COVID-19". *Psych*, 4 (2022): 269-276.
- Huremović, Damir. "Social Distancing, Quarantine, and Isolation". *Psychiatry of Pandemics A Mental Health Response to Infection Outbreak*. Haz., Damir Huremović. Switzerland: Springer Nature, 2019.
- Kareem, Jacqueline, Shinto Thomas, Aneesh Kumar P. ve Meera Neelakantan. "The Role of Classroom Engagement on Academic Grit, Intolerance to Uncertainty and Well-being among School Students during the Second Wave of the COVID-19 Pandemic in India". *Psychology in the Schools*, 2022: 1-15.

- Keleşoğlu, Fikri ve Fatıma Firdevs Adam Karduz. "COVID-19 Sürecinde Bireylerin Kişilerarası Duygu Düzenleme Stratejileri ve Belirsizliğe Tahammülsüzlük Üzerine Bir Araştırma". *Cumhuriyet International Journal of Education*, 11/2 (2022): 321-336.
- Klenk, Michael ve Ibo Van de Poel. "COVID-19, Uncertainty, and Moral Experiments". *History and Philosophy of the Life Sciences*, 43/8 (2021): 1-5.
- Korkman, Hamdi ve Tuğba Seda Çolak. "Investigation of the Relationship between COVID-19 Fear and Intolerance of Uncertainty and Generalized Anxiety Disorders". *International Online Journal of Education and Teaching*, 8/1 (2021): 418-431.
- Ladouceur, Robert, Patrick Gosselin ve Michel J. Dugas. "Experimental Manipulation of Intolerance of Uncertainty: A Study of a Theoretical Model of Worry". *Behaviour Research and Therapy*, 38 (2000): 933-941.
- Marin Chollom, Amanda M. ve Aliza A. Panjwani. "Relationships between Intolerance of Uncertainty, Worry, Rumination, and Distress in College Students During the Coronavirus Pandemic: The Role of COVID-19 Threat Appraisals". *International Journal of Behavioral Medicine*, (2022): 1-10.
- Odacı, Hatice, Feridun Kaya ve Fatih Aydın. "Does Educational Stress Mediate the Relationship between Intolerance of Uncertainty and Academic Life Satisfaction in Teenagers during the COVID-19 Pandemic?". *Psychology in the Schools*, (2022): 1-18.
- Parlapani, Eleni, Vasiliki Holeva, Vasiliki A. Nikopoulou, Konstantinos Sereslis, Maria Athanasiadou, Athanasios Godosidis, Theano Stephanou ve Ioannis Diakogiannis. "Intolerance of Uncertainty and Loneliness in Older Adults During the COVID-19 Pandemic". *Frontiers in Psychiatry*, 11 (2020): 1-12.
- Reizer, Abira, Bella L. Galperin, Meena Chavan, Abhishek Behl ve Vijay Pereira. "Examining the Relationship between Fear of COVID-19, Intolerance for Uncertainty, and Cyberloafing: A Mediation Model". *Journal of Business Research*, 145 (2022): 660-670.
- Reizer, Abira, Lilach Geffen ve Meni Koslowsky. "Life Under the COVID-19 Lockdown: On the Relationship Between Intolerance of Uncertainty and Psychological Distress". *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*, 13/4 (2021): 432-437.
- Satici, Begum, Mehmet Saricali, Seydi Ahmet Satici ve Mark D. Griffiths. "Intolerance of Uncertainty and Mental Wellbeing: Serial Mediation by Rumination and Fear of COVID-19". *International Journal of Mental Health and Addiction*, (2020): 1-12.
- Sayiner, Banu. "Belirsizliğe Tahammülsüzlük İle İlgili Yapılmış Lisansüstü Tezlerin Bibliyometrik Analizi". *Güncel Psikoloji ve Sosyoloji Araştırmaları II*. Der., Cahit Aslan ve İsmail Sanberk. Ankara: Akademisyen Yayınevi-AYBAK, 2022.
- Sbrilli, Marissa D., Katherine Haigler ve Heidemarie K. Laurent. "The Indirect Effect of Parental Intolerance of Uncertainty on Perinatal Mental Health via Mindfulness During COVID-19". *Mindfulness*, 12/8 (2021): 1999-2008.

- Sevari, Karim. "The Role of Positivism and Intolerance of Uncertainty in the Students' Fear of Covid-19". *Iranian Journal of Health Psychology*, 4/1 (2021): 19-28.
- T.C. Sağlık Bakanlığı Halk Sağlığı Genel Müdürlüğü. *COVID-19 (SARS-CoV-2 Enfeksiyonu) Genel Bilgiler, Epidemiyoloji ve Tanı*. Elektronik kitap: T.C. Sağlık Bakanlığı, 2020. <http://www.covid19.saglik.gov.tr>.
- Yuniardi, Muhamad Salis, Matthew Cant ve Hanif Akhtar. "Intolerance of Uncertainty, Anxiety and Depression in the Context of COVID-19 in Indonesia". *Journal of Evidence-Based Psychotherapies*, 21/2 (2021): 37-60.

Yazım Kuralları / Publication Rules

1. *İnsan ve İnsan Dergisi* tematik yayıncılık yapmaktadır. Her sayısında belli bir konuya odaklanmaktadır. Dergiye gönderilecek çalışmalar çıkacak sayının konusuyla ilgili ve özgün olmalıdır, daha önce başka bir yerde yayımlanmış veya yayımlanmak üzere gönderilmiş olmamalıdır.
2. *İnsan ve İnsan Dergisi'*ne, tek yazarlı veya danışman ismiyle birlikte çift yazarlı da olsa, Yüksek Lisans düzeyi çalışmalar ile Yüksek Lisans tezlerinden üretilmiş çalışmalar kabul edilmemektedir.
3. *İnsan ve İnsan Dergisi'*ne, sempozyum, kongre vb. etkinliklerde sözlü veya yazılı olarak sunulmuş bildiriler veya bu bildirilerden üretilmiş çalışmalar kabul edilmemektedir.
4. Dergiye gönderilen makaleler Dergi'nin "**Etik ilkeler ve Yayın Politikası**"na uygun hazırlanmalıdır, yazım bakımından son denetimleri yapılmalı ve yayımlanmaya hazır olarak gönderilmelidir. Bu kapsamda, **Etik İlkeler ve Yayın Politikası'**nı ihlal eden, **Yayın Koşulları ve Yazım Kurallarına** uymayan, yazım yanlışları bulunan makaleler değerlendirmeye alınmaz.
5. Yazılar Microsoft Word (Microsoft Office 98 ve üzeri sürümler) formatında olmalıdır.
6. Dergiye gönderilen bir çalışma başlık, öz, dipnotlar ve kaynakça dâhil 7.000 kelimeyi aşmamalıdır.
7. *İnsan ve İnsan Dergisi'*ne gönderilecek çalışmalarda Tablo, Grafik, Resim, Şekil, Şema gibi görsel öğeler kullanılmasını tercih etmiyoruz. Yine de, gönderilecek çalışmalarda bu tür öğelerin kullanılması durumunda, Tablo, Grafik, Resim, Şekil, Şema gibi görsel öğelerin tümünün toplam sayısı bir makalede 3 adedi geçmemelidir. Tablolar yazı satırı veya tablo satırı olarak 35 satırı geçmemelidir. Yazı içinde resim, grafik, şekil veya tablolar kullanılmışsa, bu öğeler orijinal resim veya excel dosya olarak ayrı ayrı gönderilmelidir. (# Dergiye gönderilecek makalelerde uyulması gereken kâğıt ve yazım düzeni).
8. Dergiye gönderilecek yazılar Türkçe veya İngilizce olabilir.
9. Başlık yazısının altında yazar veya yazarların adları sıralı olarak yazılmalıdır. Yazar ad/adları yazılırken herhangi bir akademik unvan belirtilmez. Yazar veya yazarların unvanı isimlerin altında (*) işareti ile gösterilir. Unvandan sonra, yazarın görev yaptığı kurum (Üniversite, fakülte, bölüm veya diğer) adı belirtilir. Daha sonra Kurum posta adresi ve kurumsal e-posta adresi yazılır. Ayrı bir satırda ORCID numarasına yer verilir. Akademik unvan dışında başka unvan kullanılmaz. Bu

kısımdaki yazar unvan ve kurum bilgileri, gönderilen çalışma ister Türkçe, ister İngilizce olsun, İngilizce yazılmalıdır.

10. Yazıyla birlikte yazarın (veya yazarların) iletişim bilgileri (adı, unvanı, çalıştığı kurum, kurum adresi, kolay ulaşım sağlanabilecek telefon numaraları, posta ve elektronik posta adresleri, ORCID ID) editörlere ulaştırılmalıdır.

11. Makalelerde, 120-150 kelime arası Türkçe ve İngilizce öz ile birlikte 5 adet anahtar kelime yer almalıdır. Çalışmanın Türkçe ve İngilizce başlığı ile öz ve anahtar kelimeler ilk sayfada yer alır. Türkçe makalelerde, Türkçe başlık önce, İngilizce başlık sonra gelir. Türkçe öz ve ardından İngilizce abstract yer alır. İngilizce makalelerde ise önce İngilizce başlık gelir.

12. Dergiye gönderilen yazılarda APA dipnot-kaynakça sistemi kullanılmalıdır. (**Atıf ve kaynakça yazım kılavuzu**). Dipnot, kaynakça yazımı ve yazım kuralları konusunda fikir edinmek için son sayımızdaki makalelere ve derginin sonundaki yazım kurallarına bakılması önerilir.

13. İlgili sayı editörleri tarafından ön incelemesi yapılan çalışmalar, Editör Kurulu tarafından değerlendirilir. Editör Kurulu bir çalışmanın hakem değerlendirme sürecine sokulmadan iadesine karar verebilir. Hakem sürecine alınmasına karar verilen çalışmalar çift taraflı kör hakemlik politikası gereğince anonim en az iki hakeme gönderilir; hakemlerin raporları doğrultusunda, Editör Kurulu tarafından makalenin yayımlanmasına; hakemden gelen rapor çerçevesinde düzeltme istenmesine ya da yayımlanmamasına karar verilir. Yazar, verilen karardan, en kısa zamanda ve e-posta yolu ile haberdar edilir. Tamamlanmış veya düzeltilmiş yazı, Editör Kurulu'na tekrar hakeme gönderilebilir. Değerlendirme süreci tamamlanan yazıların Dergide yayımlanıp yayımlanmamasına nihai olarak Editör Kurulu karar verir.

14. Çalışmalar Dergi Park sistemi üzerinden yüklenmelidir. Çalışmalarla birlikte "**Etik Sorumluluk Beyanı ve Telif Hakkı Formu**" doldurularak sisteme yüklenmelidir.

15. Etik kurul izni gerektiren çalışmalar aşağıdaki hususları dikkate almalıdır. Belirtilen hususları içeren, ancak gerekli izinler alınmamış veya çalışma içinde gerekli kısımlarda bu izinler uygun şekilde belirtilmemiş çalışmalar *İnsan ve İnsan Dergisi'*ne kabul edilmez ve değerlendirmeye alınmaz.

– **Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak, katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırmalar,**

– İnsan ve hayvanların (materyal/veriler dâhil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması,

– İnsanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar,

- Hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalar,
 - **Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif çalışmalar,**
- Ayrıca;
- Olgu sunumlarında “aydınlatılmış onam formu”nun alındığının **belirtilmesi,**
 - Başkalarına ait ölçek, anket, fotoğrafların kullanımını için sahiplerinden izin alınması ve **belirtilmesi,**
 - Kullanılan fikir ve sanat eserleri için telif hakları düzenlemelerine uyulduğunun **belirtilmesi** gerekmektedir.

Yukarıda belirtilen niteliklerdeki çalışmaların etik kurul raporu ya da izin belgelerinin değerlendirilecek makale ile birlikte, birlikte sisteme yüklenmesi gerekir.

DİKKAT: TR DİZİN İLKELERİ GEREĞİNCE;

Etik kurul izni gerektiren çalışmalarda, izinle ilgili bilgiler (kurul adı, tarih ve sayı no) yöntem bölümünde ve ayrıca makale ilk/son sayfasında yer verilmelidir. Olgu sunumlarında, bilgilendirilmiş gönüllü olur/onam formunun imzalandığına dair bilgiye makalede yer verilmesi gereklidir.

16. İntihal politikamız: Dergiye gönderilen makaleler Plagiarisma (Desktop Plagiarism Checker), iThenticate veya Turnitin gibi intihal programları ile kontrol edilir. Araştırma Makalelerinde benzerlik oranı yüzde yirmiyi aşmamalıdır. Özgün olmadığı veya akademik etiğe uygun hazırlanmadığı tespit edilen çalışmalar editörler tarafından değerlendirmeye alınmaz, derhal reddedilir.

17. Yazı göndermeden önce aşağıdaki koşulların ve formların incelenmesi, sürecin sağlıklı işlenmesi açısından önem taşımaktadır.

- Etik İlkeler ve Yayın Politikası
 - Dergiye gönderilecek makalelerde uyulması gereken kâğıt ve yazım düzeni
 - Dipnot ve kaynakça yazım kılavuzu
 - Etik Sorumluluk Beyanı ve Telif Hakkı Formu
- (Formu bilgisayarınıza indirin, doldurduktan sonra “farklı kaydet” seçeneğini kullanarak kaydedin. Kontrol ettikten sonra sistem üzerinden gönderin).
- Makale Değerlendirme Formu
- (Değerlendirme ölçütlerine göz atmak, yazarlar için yararlı ve bilgilendirici olabilir).

18. *İnsan ve İnsan Dergisi'*ne Gönderilecek Makalelerde Uyulması Gereken Kâğıt ve Yazım Düzeni

A4 Kâğıt düzeni

Kenar boşlukları: Sol: 3,5 cm Sağ: 3,5 cm Üst: 2,5 cm Alt: 2,5 cm

Metin içi

Yazı tipi: Times New Roman

Punto büyüklüğü: 12 punto

Hizalama: İki yana yaslı

Paragraflarda girinti boşluğu: Sol: 0 pt Sağ: 0 pt Özel: Yok

Paragraf aralığı: Önce: 8 nk Sonra: 0 nk

Satır aralığı: Tek

Alıntı paragraflarda girinti boşluğu: Sol: 30 pt Sağ: 0 pt Özel: Yok

Başlıklar

Yazı tipi biçimi: Koyu

Başlıklarda Yalnızca İlk Harfler Büyük olmalı (“ve”, “veya”, “ile” gibi bağlaçlar küçük harfle yazılmalıdır).

Yazı tipi: Times New Roman

Punto büyüklüğü: 12 punto

Paragraf girinti boşluğu: Sol: 0 pt Sağ: 0 pt Özel: Yok

Paragraf aralığı: Önce: 10 nk Sonra: 0 nk

Satır aralığı: Tek

Başlık numaralandırma

Çalışmalar Öz, Giriş, Sonuç, Kaynakça dışında uygun sayıda alt başlık içermelidir. Öz, Abstract, Giriş, Başlık ve Alt Başlıklar, Sonuç ve Kaynakça için hiçbir numaralandırma kullanılmamalıdır. Başlık ve alt başlıklarda kelimelerin ilk harfleri büyük, bağlaçlar küçük olmalıdır ve tümü koyu olmalıdır. Çalışmalarda, ardışık olarak iki alt başlık kullanılmaz.

Dipnotlar

Yazı tipi: Times New Roman

Hizalama: İki yana yaslı

Paragraf girinti boşluğu: Sol: 0 pt Sağ: 0 pt Özel: Yok

Paragraf aralığı: Önce: 0 nk Sonra: 0 nk

Satır aralığı: Tek

Punto büyüklüğü: 9 punto

Kaynakça

Yazı tipi: Times New Roman

Punto büyüklüğü: 12 pt

Hizalama: İki yana yaslı

Paragraf girinti boşluğu: Sol: 0 pt Sağ: 0 pt Özel: Asılı (Değer: 0,7 cm)

Paragraf aralığı: Önce: 2 nk Sonra: 0 nk

Satır aralığı: Tek

Tablo, Şekil, Grafik, Resim, Fotoğraf başlıkları

Yazı tipi: Times New Roman, İtalik

Başlıklarda Yalnızca İlk Harfler Büyük olmalı (“ve”, “veya”, “ile” gibi bağlaçlar küçük harfle yazılmalıdır).

Paragraf girinti boşluğu: Sol: 0 pt Sağ: 0 pt Özel: Yok

Tablo Şekil, Grafik başlıkları tablo, şekil veya grafik üzerinde, Resim başlıkları ise resimlerin altında verilmelidir.

Tablo veya Grafikler aşağıdaki gibi numaralandırılmalıdır.

Tablo 1. Tablo Başlığı

Grafik 2. Grafik Başlığı

Tablo içerikleri

Tablolar (satır, sütun ve hücreler) düzenleme sırasında karışıklığa ve veri kaybına yol açmayacak şekilde hazırlanmış olmalıdır. Tablolar yazı satırı veya tablo satırı olarak 35 satırı geçmemelidir. Bu çerçevede, makalelerde kullanılan tablolar, Word belgenin dışında, ayrıca Excel dosya içinde de gönderilmelidir.

Not: Tablolar renk, şekil vb. bakımından biçimlendirilmemeli, yalın şekilde içeriği vermelidir. Ayrıca, tablolar kesinlikle resim formatında olmamalıdır.

Şekil veya grafikler

Şekil veya grafikler Word dosya dışında, ayrıca Excel dosya olarak da gönderilmelidir. Resimler Resim formatında olan öğelerin çözünürlüğü yüksek olmalı; resim öğeleri Word dosyanın haricinde, ayrıca resim dosyası olarak da gönderilmelidir.

Yazıma ve atıflara dair diğer hususlar Kitap, Dergi, Ansiklopedi vb. eserlerin yazımında bu tür eserler tırnak içine alınmamalı veya koyu yazılmamalıdır. Kitap gibi eserler genel yazım kurallarına göre italik yazılmalıdır.

- Makaleler “Etik İlkeler ve Yayın Politikası“, “Yayın Koşulları” ve “Yazım Kuralları“na uygun olarak hazırlanmalıdır.
- Dipnot ve kaynakça için APA dipnot ve kaynakça sistemi kullanılmalıdır. Bkz. (APA atıf ve kaynakça yazım kılavuzu).

Dergiye gönderilecek makalelerde uyulması gereken kâğıt ve yazım düzeni

Etik Sorumluluk Beyanı ve Telif Hakkı Formu

(Formu bilgisayarınıza indirin, doldurduktan sonra “farklı kaydet” seçeneğini kullanarak kaydedin. Kontrol ettikten sonra Dergipark sistemi üzerinden makale ile birlikte yükleyin.

Makale Değerlendirme Formu

(Değerlendirme ölçütlerine göz atmak, yazarlar için yararlı ve bilgilendirici olabilir).